

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

VEDA

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.

NEVYROZPRÁVANÉ SUSEDSKÉ HISTÓRIE

Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív

Publikácia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0086/14
*Rodinné histórie. Medzigeneračný prenos reprezentácií politických
a spoločenských zmien*

Etnologické štúdie 25

Recenzenti:

PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie SAV, Bratislava 2016
prof. PaDr. et Mgr. Miroslav Vaněk, PhD., Ústav pro soudobé dějiny
AV ČR, v. v. i., Praha 2016

© PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie SAV, Bratislava 2016
© Ústav etnológie SAV, Bratislava 2016
© VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016

Jazyková korektúra: © Katarína Rybanská
Preklad: © Daniela Richterová
Autor ilustrácií: © SHOOTY
Grafický dizajn: © MONMART, s. r. o

Tlač: VEDA, vydavateľstvo SAV

ISBN: 978-80-224-1542-2

OBSAH

Úvod	9
Holokaust na Slovensku – výskum metódou oral history	11
Politiky spomínania na holokaust – prípad Slovenska	35
Holokaust na Slovensku v spomienkach pamätníkov Dve perspektívy	53
Záver	100
Post scriptum	111
Summary	113
Literatúra	119
V edícii Etnologické štúdie doteraz vyšlo	137

ÚVOD

Keď som sa v polovici 90. rokov minulého storočia stala členkou výskumného tímu medzinárodného projektu zameraného na obdobie holokaustu – bolo to moje prvé stretnutie s témou i metódou *oral history*. Svojím spôsobom bolo osudové: výskum a vzdelávanie o holokauste na Slovensku sa pre mňa na ďalšie roky stali hlavnou náplňou vedeckej i aktivistickej práce.¹

V tejto knihe sumarizujem svoje aktuálne poznatky získané dlhodobým výskumom problematiky holokaustu na Slovensku, jeho reflexie v spomienkach pamätníkov i obrazy šírené v súčasnej spoločnosti Slovenska. Zamýšľam sa nad možnosťami metódy *oral history* pri výskume tejto témy, jej úskaliami i pozitívami. Významné je pre mňa využitie tejto kvalitatívnej metódy zameranej na mikroúroveň spoločnosti, na subjektívne prežívanie veľkých dejín, priamy kontakt bádatela s človekom, ktorý tieto udalosti prežil. Predstavujem jednotlivé dlhodobé výskumné projekty, ktoré som realizovala, ich výskumné vzorky, spôsob a podmienky práce. V ďalších častiach uvažujem o politikách spomínania na holokaust na Slovensku, sledujem cestu od prvých oficiálnych politických vyhlásení až po aktuálne podoby pripomínania si tohto tragického a dramatického historického obdobia. Hľadám odpovede na otázku, ako tieto politiky spomínania, spoločenský a politický diskurz ovplyvnili naše výskumy a ich výsledky. V tretej časti predstavujem spomienky na holokaust z dvoch perspektív: *obetí* (židovských pamätníkov) a *divákov* (ich nežidovských susedov, ktorí boli svedkami, no nie priamymi aktérmi diania). Pokúšam sa identifikovať hlavné situácie a javy, ktoré sú ako spomienky komunikované v týchto dvoch skupinách, a skúmam obrazy, ktoré obsahujú.

---

1 Okrem toho, že pôsobím ako vedecká pracovníčka v Ústave etnológie SAV, bola som externou spolupracovníčkou Nadácie Milana Šimečku (1996 – 2005) v programe *Osudy tých, ktorí prežili holokaust* a od roku 2005 odborne a koncepcne vediem občianske združenie Dokumentačné stredisko holokaustu.

V závere sa zamýšľam nad vzťahom pamäti spomienkového spoločenstva a jeho vlastnými identitami, porovnávam spôsoby spomínania u židovských a nežidovských respondentov a uvažujem, čo prezrádzajú o vzťahoch medzi nimi a o ich vlastných referenčných skupinách. Vzťah *pamäť – identita – politiky spomínania* sledujem v kontexte aktuálnych procesov v slovenskej spoločnosti, respektíve širšie v rámci európskych pokusov o spoločný naratív reflektujúci druhú svetovú vojnu a holokaust.

HOLOKAUST NA SLOVENSKU – VÝSKUM METÓDOU ORAL HISTORY

Výskum problematiky holokaustu na Slovensku zaznamenal výrazný rozmach po páde komunistického režimu v novembri 1989. Dovtedy u nás holokaust patril medzi témy viac-menej tabuizované, v odbornom, resp. verejnom diskurze sa mu nevenovala pozornosť. Výskum i verejný diskurz obdobia, ktoré ho rámcovalo, vojnový slovenský štát v rokoch 1939 – 1945, boli pod sústredenou ideologickou kontrolou, ktorá vnucovala schematické (a teda nie korektné) interpretácie dobového diania s dôrazom na aktivity Komunistickej strany Československa. Samozrejme, aj v rokoch vlády komunistickej strany vznikli práce, ktoré sa svojím obsahom vymykali spod ideologického diktátu. Vo väčšine prípadov však fungovala autocenzúra, takže išlo skôr o ojedinelé počiny niekoľkých bádateľov.² Po novembri 1989 vedecký výskum holokaustu na Slovensku zaznamenal konjunktúru, ako konštatuje Ivan Kamenec, jeden z najvýznamnejších odborníkov na toto obdobie (Kamenec, 2012: 32).

Témy výskumu

Súčasnú poznatky, v porovnaní so stavom pred štvrtstoročím, predstavujú novú kvalitatívnu úroveň. Historický výskum bol spočiatku zameraný na poznanie makroprocesov, politických trendov a rozhodnutí, ktoré ovplyvňovali a formovali život na Slovensku v rokoch 1939 až 1945, resp. už od roku 1938. Sčasti sa vedci orientovali aj na mikroúroveň spoločnosti, na spomienky a informácie pamätníkov. Mnohé udalosti a javy sledovaného historického

---

² Patrili medzi nich napríklad Jozef Jablonický, Ľubomír Lipták, Ivan Kamenec. Ich práce uvádzam v literatúre.

obdobia sú dnes prebádané do detailov. Historici skúmali vybrané problémy na základe rôznych (dovtedy často nevyužívaných) druhov archívnych dokumentov na lokálnej, celoštátnej, aj medzinárodnej úrovni. Nárast a kvalitatívny posun vo vedeckom poznaní dokladá celý rad nových monografií, vedeckých štúdií, komentovaných tematických zbierok archívnych dokumentov (v tomto zmysle je jedinečná 8-zväzková edícia archívnych dokumentov *Holokaust na Slovensku*).³ K dispozícii máme taktiež veľký počet biografických a autobiografických kníh z oblasti literatúry faktu, ale aj beletrie.⁴

Odborníci historiografie na Slovensku sa vo svojich prácach venovali otázkam nástupu autoritárskeho režimu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSLŠ) a okolnostiam, ktoré viedli k vyhláseniu samostatného slovenského štátu (1939 – 1945). Sledovali jednotlivé fázy jeho existencie, základné ideové postuláty (medzi nimi antisemitizmus a deklarácie o „potrebe riešenia židovskej otázky“), ktoré determinovali prácu štátnych orgánov, vlády a jej predstaviteľov. Historici skúmali dynamiku jeho vnútornej i zahraničnej politiky, vplyv protižidovskej politiky na život a osudy židovskej komunity. V centre ich pozornosti bol predovšetkým osud židov⁵ na Slovensku v kontexte politických a legislatívnych zmien od vyhlásenia autonómie Slovenskej krajiny (6. október 1938) až do oslobodenia Slovenska v apríli a celej krajiny v máji 1945. Príslušníci majoritnej spoločnosti, resp. nežidia, sa v prácach historikov objavovali hlavne ako lokálni agresori, vykonávatelia protižidovskej politiky, ako funkcionári štátnych a samosprávnych orgánov, resp. ako bližšie nešpecifikovaná masa vytvárajúca pozadie sledovaných procesov (Nižňanský, 2001: 89 – 104; 2005a: 6 – 7). Aktuálne trendy v historiografii signalizujú zmenu doterajšej orientácie bádateľov. Ich pozornosť sa postupne presúva na

---

3 Edícia *Holokaust na Slovensku* je spoločným vydavateľským počínom Nadácie Milana Šimečku a Dokumentačného strediska holokaustu. V doteraz publikovaných ôsmich zväzkoch poprední slovenskí historici pripravili tematické výbery dobových dokumentov zachytávajúcich vybrané problémy a otázky spojené s realizáciou holokaustu na Slovensku. Podrobnejšie edíciu približuje napríklad Kubátová-Klamková (Klamková, 2008).

4 Výber titulov uvádzam v použitej literatúre.

5 V celom texte používam písanie slova žid s malým začiatočným písmenom.

procesy a javy odohrávajúce sa na mikroúrovni spoločnosti, na skúmanie konkrétnej regionálnej a lokálnej podoby procesov, ktoré sú im známe z dokumentov celoštátneho významu. Súčasný výskum sleduje aj pôsobenie ľudáckej propagandy na nežidovských obyvateľov Slovenska, na nálady a postoje slovenskej majority k protizidovskej politike vojnového slovenského štátu, resp. k ľudáckemu režimu vôbec (Hlavinka, 2007; Klamková, 2008; Macko, 2010; Slneková, 2010; Kubátová, 2013; Zavacká, 2013).

Sociálne vedy a holokaust

Problematiku holokaustu na Slovensku začali od 90. rokov 20. storočia skúmať aj ďalšie vedné disciplíny. Etnológovia, sociológovia, psychológovia, literárni vedci aj filozofi sa zameriavali na skúmanie rôznych aspektov ľudského správania v extrémnych podmienkach totalitného režimu, na procesy konštruovania spomienok na holokaust, na traumatické zážitky a ich spracovávanie v životných príbehoch, na spôsoby konštruovania individuálnej, resp. kolektívnej identity v kontexte prežitých udalostí a skúseností. Všímajú si aj spôsoby umeleckého spracovania obdobia vojnového slovenského štátu a holokaustu, reprezentácie tejto historickej doby a podobne. Výskumné problémy riešia z perspektívy a s odbornou výbavou vlastných vedeckých disciplín.

V druhej polovici 90. rokov 20. storočia začali vychádzať práce približujúce osudy židovských obyvateľov Slovenska v rokoch 1938 – 1945.⁶ V nich autori analyzujú spomienky ľudí, ktorí boli počas holokaustu prenasledovaní. Spracované naratívy sú výsledkom kvalitatívnych výskumov, medzi nimi má prvenstvo výskum *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Na Slovensku sa takýto výskum uskutočnil v rokoch 1995 – 1997.⁷ Tieto práce predstavujú

---

6 Úplne prvú štúdiu s touto problematikou publikoval P. Salner v roku 1995, o dva roky vydal prvú monografiu *Prežili holokaust* (1997). Predstavil v nej prvé výsledky výskumu *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Nasledovali práce M. Vrzgulovej, I. Bumovej, psychologičky M. Hapalovej, literárnych vedcov D. Kršákovej a I. Šušu atď. (napr. Bumová, 2000, 2008, 2010; Kršáková, 2007; Salner, 2000, 2005; Šuša, 2009; Vrzgulová, 1998, 2001, 2002, 2007a, b, 2010 a, b, c, 2011a, b, 2012 a, b).

7 Tento výskum bol súčasťou medzinárodného výskumu koordinovaného Yale University, USA.

príbeh holokaustu z osobného pohľadu židovských pamätníkov. Perspektíva obetí je väčšinou komunikovaná nielen v odbornej literatúre, ale vďaka publicistickým a umeleckým spracovaniam aj v spoločnom, a teda aj politickom diskurze.

Vo výskumoch spoločenských vedcov, podobne ako u historikov, nežidovská časť spoločnosti Slovenska, ktorá nepatrila medzi priamych páchatelov, stála na okraji záujmu.⁸ Chýbali poznatky o tom, ako nežidovskí pamätníci konštruujú spomienky na obdobie holokaustu, resp. vojnového slovenského štátu. Zmena nastala až v roku 2011, keď sa aj na Slovensku začal realizovať výskumný projekt zameraný na majoritu a jej reflexie holokaustu. Tento projekt, realizovaný opäť metódou oral history, stále pokračuje.⁹

Projekty oral history a téma holokaustu

Osudy tých, ktorí prežili holokaust

O tomto projekte vyšlo už viacero prác (napr. Salner, 1995, 1997; Vrzgulová, 2002; Bútorá, 2012), preto len stručne pripomeniem

---

Jeho iniciátorom bol profesor G. Hartmann. Na Slovensku interdisciplinárny tím viedla Nadácia Milana Šimečku, medzi vedúce osobnosti patrila Ingrid Antalová (dnes Vagačová). Iniciátormi celého projektu na Slovensku boli Zora a Martin Bútorovci. Vo výskumnom tíme sa stretli etnológovia, psychológovia, sociológovia. Viac o výskume napr. Salner, 1995, 1997; Vrzgulová, 2002, 2005, 2012a. Na tento projekt voľne nadviazal oral history výskum detských svedkov holokaustu v rokoch 2005 – 2007, v spolupráci s Hidden Child Slovensko a pod gesciou Dokumentačného strediska holokaustu. Časť výsledkov je spracovaná v knihe *Deti holokaustu* (Vrzgulová, 2007a).

- 8 Raul Hilberg vo svojom dnes už klasickom diele *Destruction of the European Jews* (1961), v českom preklade vyšlo 2002, priniesol ako prvý klasifikáciu zložitého sociálneho organizmu (ľudí, ktorí žili v čase holokaustu) a hovorí o obetiach, páchateloch a divákoch. Toto členenie obyvateľstva európskych krajín, kde sa holokaust (šoá) odohral, vnímam ako veľmi zjednodušené, ako základnú pomôcku, kde jednotlivé kategórie nemajú pevné hranice. Určite je potrebné rozšíriť ho aj o kategóriu záchrancov. Hoci aj táto kategória by si zaslúžila spresnenie, resp. ďalšie členenie. Pre potreby tohto textu vnímam jednotlivé kategórie ako orientačné, nie pevne ohraničené, navzájom sa v hraničných zónach prestupujúce. Jeden človek počas trvania holokaustu mohol patriť postupne do viacerých týchto pracovných kategórií.
- 9 Slovensko sa stalo súčasťou medzinárodného výskumného projektu Pamätného múzea holokaustu vo Washingtone s názvom *Zločiny proti ľudskosti na civilnom obyvateľstve počas druhej svetovej vojny*. O projekte pozri Vrzgulová (2013a, b).

jeho ciele, spoločenský kontext realizácie, skupinu respondentov a výskumníkov.

Prípravná fáza sa začala v roku 1994, vlastný výskum sme realizovali v rokoch 1995 až 1997. Vtedy sa uskutočnili stretnutia s vybraťmi respondentmi, nakrúcali sa rozhovory, prepisovali nahrávky, spracúvali sa biografické dotazníky. Pre Slovensko to bol obdobie nového začiatku: sedem rokov od pádu komunistického režimu, tri roky od vzniku Slovenskej republiky. Hlavným riešiteľom medzinárodného projektu bola Yale University v Spojených štátoch amerických. Gestorom a lokálnym riešiteľom na Slovensku sa stala mimovládna organizácia, Nadácia Milana Šimečku. Americká univerzita si nepochybne vybrala túto mimovládnu organizáciu z viacerých dôvodov, no jedno z vysvetlení berie do úvahy aj fakt, že v tomto období Slovensko viedla vláda Vladimíra Mečiara.¹⁰ Populizmus a autokratický spôsob vládnutia nevzbudzoval v demokratickom zahraničí dôveru a to sa týkalo pravdepodobne aj štátnych inštitúcií na Slovensku. Napriek tomuto historicko-politickému kontextu, alebo práve preto, bolo možné na Slovensku sledovať tendencie a snahy verejne diskutovať témy dovtedy tabuizované či ideologicky dezinterpretované. Prehodnocovali sa a nanovo definovali reprezentácie udalostí z modernej histórie Slovenska, medzi nimi aj obdobie 1939 – 1945, keď existoval prvý (samostatný)¹¹ slovenský štát. V spoločenskom diskurze zároveň silneli hlasy tých, ktorých snahou bola rehabilitácia ľudáckeho režimu a jeho vrcholných predstaviteľov. Mali podporu aj u niektorých vládných činiteľov, reprezentantov časti slovenskej emigrácie, ale aj predstaviteľov rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku, ako aj niektorých-

---

10 Po predčasných voľbách do NR SR (30. 9. a 1. 10. 1994) sa opäť stal premiérom Vladimír Mečiar. Vláda, ktorú vymenoval prezident SR Michal Kováč, bola prvou vládou, ktorú si zvolili občania samostatnej Slovenskej republiky, a koalíciu tvorili HZDS s predvolebným koalíčným partnerom Roľníckou stranou Slovenska, vo voľbách získali 34,96 % hlasov voličov, Zdržením robotníkov Slovenska (ZRS), ktoré vo voľbách získalo 7,34 % a Slovenskou národnou stranou (SNS), ktorá získala 5,4 % hlasov voličov. Viac: Tieto vlády panovali na Slovensku od roku 1993 [online] [cit. dňa 7. 7. 2014]. Dostupné na internete: <http://www.webnoviny.sk/slovensko/tieto-vlady-panovali-na-slovensku-od-ro/475936-clanok.html?from=suggested_articles>.

11 Samostatnosť tohto štátneho útvaru, ktorý bol predovšetkým výsledkom zahraničnej politiky nacistického Nemecka, je diskutabilná. Pozri napr. Kamenec (1991), Nižňanský (2001).

celonárodných kultúrnych a spoločenských autorít (napr. Matice slovenskej). Ako skonštatoval Martin Bútora, Slovensko si v tom čase zakúsilo svoju vlastnú verziu nemeckého sporu historikov – „Historikerstreit“ (Bútora, 2012: 13 – 15). Jedna z vtedajších káz sa týkala publikácie *História Slovenska a Slovákov*, vydané v roku 1995. Napísal ju Milan S. Ďurica, verejne sympatizujúci s ideológiou vojnového slovenského štátu. V knihe výberovo narábal s faktami, uvádzal tvrdenia a mystifikácie, proti ktorým sa ohradila odborná verejnosť, napríklad aj pracovníci Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Knihu vydalo ministerstvo školstva (viedla ho vtedy E. Slavkovská, nominantka Slovenskej národnej strany) a v roku 1996 ju distribuovalo na všetky základné školy v krajine. Takéto udalosti v spoločnosti, aj citeľný nárast nacionalistických až šovinistických prejavov na verejnosti aj v médiách, ovplyvňovali našu prácu na projekte. Na jednej strane u oslovených pamätníkov rezonovala obava z reminiscencií na vojnový slovenský štát zo strany vládnej moci, na strane druhej sme zaznamenali zvýšenú snahu varovať súčasníkov a vydať po rokoch svoje posolstvo. Atmosféra v spoločnosti mala vplyv na rozhodovanie respondentov, či nám budú dôverovať a podelia sa s nami o svoju skúsenosť s holokaustom. To, že napokon sa oslovení respondenti¹² zväčša rozhodli poctiť nás svojou dôverou, a päťdesiat rokov od skončenia druhej svetovej vojny a holokaustu nám rozpovedali svoje príbehy, bolo kľúčové. Významnú úlohu nepochybne zohral faktor *vedomia historického času*, resp. niektoré jeho súčasti. Politický kontext hral síce dočasne proti nám, ale ďalšie skutočnosti „pracovali“ skôr v náš prospech. Martin Bútora hovorí o troch časových rámcoch. Prvý je *čas generáčny*: svedkovia, ktorí holokaust prežili, dozreli do veku, keď človek rozmýšľa, čo po sebe zanechá. S tým priamo súvisel aj *čas rodinný*: niektorým svedkom dorastali vnuci, bolo načase vrátiť sa k tragickému a citlivému obdobiu vlastných životov a odovzdať mladšej generácii svoju skúsenosť. Nemenej dôležité bolo, že sa hlásil aj *čas spoločenský*: každá demokratická otvorená spoločnosť sa vracia k svojej minulosti a usiluje sa s ňou vyrovnávať. Aj spoločnosť na Slovensku s ambíciou byť otvorenou demokratickou spoločnosťou na takéto vyrovnávanie (sic!) pomaly dozrievala (Bútora, 2012: 18).

---

12 Respondentov výskumu sme označovali termínom *preživší* (z anglického slova *survivors*) alebo *svedkovia holokaustu*.

Napokon sme nakrútili 148 rozhovorov so sedemdesiatimi ženami a sedemdesiatimi ôsmimi mužmi. Svedkovia holokaustu narodení v rozmedzí rokov 1904 až 1944 spomínali na to, akým spôsobom prežívali obdobie holokaustu na Slovensku, resp. aj za jeho vtedajšími hranicami: na území vtedajšieho Maďarska či v koncentračných táboroch na dnešnom území Poľska, Rakúska a Nemecka.

Náš výskumný tím predstavoval interdisciplinárnu platformu zjednotenú spoločným záujmom a metódou oral history. Zišli sa v ňom etnológovia, sociológovia, psychológovia, historici, ale aj novinári a občianski aktivisti. Jednotiaca nebola len pracovná metóda, ale aj cieľ: zrealizovať prvý, a zároveň záchranný výskum so svedkami holokaustu na Slovensku. Zachytiť ich osobnú skúsenosť so špecifickou, slovenskou podobou genocídy židov. Skupinu bádateľov tvorili ľudia o generáciu až dve mladší od respondentov. Ich odborné vedomosti o holokauste boli skôr základné, faktografické, až kusé, niektorí mali útržky informácií z rodinného prostredia. Vzťahy, ktoré sa medzi svedkami holokaustu a členmi výskumného tímu vytvorili, charakterizovala predovšetkým dôvera, záujem

rozpovedať a odovzdať vlastný príbeh mladým ľuďom, nezaťažným takouto skúsenosťou. Mnohí mali ambíciu osloviť prostredníctvom záznamu širšiu verejnosť, a hlavne mládež. Niektorí tento odkaz vo svojich spomienkach explicitne sformulovali. Svedkovia často využili projekt ako médium, pomocou ktorého svoju spomienku zachytenú na videozáznam odovzdali svojim deťom a vnukom. Takmer všetci respondenti (niektorí sa v tom istom čase zúčastnili aj výskumu tzv. Spielbergovej nadácie¹³) konštatovali, že túto časť svojho životného príbehu vo svojej rodine, ani inde, ešte nerozprávali.

V tomto projekte sa na jednotlivých nakrúcaniach okrem respondenta zúčastňovali dvaja výskumníci a kameraman. Nakrúcaniu predchádzalo minimálne jedno prípravné stretnutie, takže respondent – svedok holokaustu – sa presne dozvedel, čo nás zaujíma,

---

13 Spielbergova nadácia – Shoah Foundation, dnes *USC Shoah Foundation Institute* v Los Angeles – realizovala na Slovensku v druhej polovici 90. rokov 20. storočia za pomoci lokálnych výskumníkov nakrúcanie rozhovorov s preživšími holokaust, rovnako metódou oral history.

ako pracujeme a na čo chceme záznamy ďalej používať.¹⁴ Väčšina nakrútených svedectiev má podobu životopisných rozprávání s dôrazom na obdobie holokaustu, ktoré sa na záver mení na štruktúrovaný rozhovor spomínajúceho a výskumníkov. Ten mal slúžiť na doplnenie výpovede, jej spresnenie či vysvetlenie niektorých detailov.

Výskum *Osudy tých, ktorí prežili holokaust* bol základný a záchranný zároveň, preto získané nahrávky nemožno pokladať za reprezentatívnu vzorku. Nakrúcali sme s tými, ktorí po päťdesiatich rokoch od skončenia vojny ešte žili na Slovensku a boli ochotní sa do projektu zapojiť. Všetky záznamy dnes tvoria Oral history archív Nadácie Milana Šimečku, pracujú s nimi akademici, študenti, pedagógovia i novinári. Predstavuje významnú sumu poznatkov tvoriacich dnes na Slovensku súčasť kolektívnej pamäti holokaustu.¹⁵

Deti a holokaust

V rokoch 2006 a 2007 som realizovala individuálny výskum, ktorý si objednala organizácia Ukrývané dieťa (*Hidden Child*) Slovensko. V centre pozornosti boli detské spomienky na holokaust. Spomínali ľudia, ktorí v detskom veku zažili prenasledovanie a ukrývanie na území Slovenska či mimo neho, ale aj tí, ktorí mali skúsenosti s koncentračnými tábormi.¹⁶ Výpovede som nahrávala na digitálny

---

14 Videoarchív svedectiev o holokauste mal slúžiť nielen na ďalšie vedecké bádanie, ale mal byť aj východiskom na prípravu vzdelávacích materiálov pre učiteľov a študentov.

15 Pojem *kolektívna pamäť* chápem ako teoretický konštrukt so všetkými jeho nedokonalosťami a úskaliami. O koncepte kolektívnej pamäti sa viac zmiňujem ďalej v tejto kapitole.

16 Kategóriu detí som si pracovne vymedzila tak, že do nej spadali všetci tí, ktorí v roku 1945 ešte nedovršili osemnásť rokov. Časť respondentov som vybrala spomedzi aktuálnych členov organizácie Hidden Child Slovensko, časť tvorili detské svedectvá z predchádzajúceho projektu *Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Od členov Hidden Child Slovensko som dostala podklady – krátke zhrnutia ich životných osudov v rokoch 1939 až 1945. Tie mi pomohli utvoriť si prvú predstavu o obsahu ich spomienok. Na základe tej som si vybrala desať respondentov tak, aby ich príbehy predstavovali rôznorodosť osudov v sledovanom období. Zo starších videozáznamov a ich prepisov v archíve Nadácie Milana Šimečku som vybrala ďalšie, vhodne dopĺňajúce prvú skupinu. Všetky vybrané príbehy predstavujú deti narodené v rozmedzí rokov 1928 až 1937. Pojmom *deti* som označovala tých, ktorí tvoria súčasť najmladších svedkov holokaustu, ktorý im vstúpil do detstva a navždy ovplyvnil ich ďalší život.

diktafón. Mali tiež viac podobu životopisných rozprávání než štruktúrovaného či voľného rozhovoru. Stretnutia sa odohrávali buď v domácnosti respondentov, alebo v kancelárii Dokumentačného strediska holokaustu v Bratislave, resp. v miestnostiach klubu Hidden Child v Košiciach. Pred samotným nahrávaním som s každým svedkom absolvovala minimálne jedno (osobné alebo telefonické) prípravné stretnutie. Výsledkom projektu mala byť od začiatku kniha o osudoch detí počas holokaustu, keďže na Slovensku takáto publikácia absentovala. Moje stretnutia s pamätníkmi pokračovali aj po nahrávaní – nad prepismi ich výpovedí, v procese ich autorizácie a príprave na publikovanie, a neraz pokračujú aj v súčasnosti (Vrzgulová, 2007a).

Zločiny proti ľudskosti na civilnom obyvateľstve počas druhej svetovej vojny

Tretí oral history projekt, v ktorom pracujem od roku 2011, je zameraný tiež na osudy židovských obyvateľov Slovenska počas druhej svetovej vojny, resp. od vyhlásenia autonómie Slovenska v októbri 1938. Znovu ide o medzinárodný projekt,¹⁷ od roku 1997 koordinovaný a financovaný Pamätným múzeom holokaustu vo Washingtone,¹⁸ ktorý sa realizuje na území väčšiny európskych štátov. Výnimočný je tým, že sa zameriava na spomienky nežidovských svedkov. Tí spomínajú na svojich židovských susedov. V rámci projektu, ktorý sa realizuje na celom území Slovenska, spolupracujeme s lokálnymi výskumníkmi. Ich primárnou úlohou je identifikácia vhodných respondentov. Špecifickou požiadavkou, ktorá odlišuje tento výskum od predchádzajúcich dvoch, je, že rozhovory nakrúcame iba s očitými svedkami udalostí. V predchádzajúcich projektoch sme robili obrazový a zvukový záznam spomienok – vlastných životopisných príbehov pamätníkov. Do nich sa mohli dostať aj príhody či spomienky, ktoré neboli vlastnými zážitkami svedkov (počuli ich od príbuzných, rodičov,

---

17 V origináli sa nazýva *Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators*.

18 United States Holocaust Memorial Museum (USHMM).

známych), ale osvojili si ich a včlenili do vlastného životného príbehu. Druhou základnou požiadavkou je vek respondenta v dobe, na ktorú spomína. Ten je na základe dlhodobej skúsenosti s týmto výskumom v iných krajinách stanovený na desať rokov. Respondent by nemal mať v dobe, na ktorú spomína, menej ako desať rokov.¹⁹

Projekt *Zločiny proti ľudskosti* je zameraný na zdokumentovanie osudov lokálnych židov z pohľadu majoritných (nežidovských) obyvateľov. Zaujímá nás, čo oni videli a ako v súčasnosti spomínajú na dopad protižidovských nariadení na každodenný život ich židovských susedov. V rozhovoroch spomínajú na podoby diskriminácie, väznenie, deportácie miestnych židov, život na zberných miestach, resp. v pracovných a koncentračných táboroch na Slovensku, ako aj na nakladanie so židovským majetkom po deportáciách pôvodných majiteľov z miest a dedín Slovenska. Výskum sa skladá z dvoch častí – prípravnej a realizačnej. V prípravnej fáze lokálni výskumníci vytipujú respondentov a urobia s nimi krátky informatívny rozhovor a napíšu o ňom krátku správu. Na základe nej výskumný tím²⁰ vyberie vhodných pamätníkov a urobí s nimi prvý rozhovor. Až po jeho absolvovaní sa definitívne rozhodne, ktorých svedkov nakrúti na videozáznam (Vrzgulová, 2013b).

Respondenti hovoria o udalostiach, ktoré videli na vlastné oči a vedia ich podrobne a plasticky opísať. Je veľmi pravdepodobné, že ak by boli vyzvaní hovoriť vlastný životný príbeh, na opisované udalosti by nespomínali spontánne. Preto ich svedectvo zachytené na kamerový záznam nemá podobu životopisného rozprávania, ale štruktúrovaného rozhovoru výskumníka s pamätníkom.

Z hľadiska veku respondenti tvoria tri základné skupiny. V prvej sú tí, ktorí patrili v skúmanom období medzi dospelých (slobodných alebo vydaté/ženatých), druhá je skupina tínedžerov medzi 12. – 17. rokom života a tretiu skupinu tvoria deti do 12 rokov. Obidvomi kolami rozhovorov prešlo, a teda na kameru vypovedalo

---

19 Aj táto požiadavka má svoje výnimky, v celom korpuse boli tri prípady, keď sme nakrútili svedectvá mladších respondentov. Obsahy ich výpovedí nás presvedčili, že sú relevantnými očitými svedkami.

20 Tím tvoria dve etnologičky a jeden dokumentarista pracujúci metódou oral history.

doteraz 82 nežidovských svedkov holokaustu. Iba prvý rozhovor absolvovalo 116 ľudí.²¹

Stretnutia s potenciálnymi respondentmi sa vo väčšine prípadov konajú v mieste ich bydliska: v ich byte, dome alebo v sociálnom zariadení pre seniorov. Na výslovnú žiadosť niektorých sme sa stretli na neutrálnom mieste: mimo ich bydliska a príbuzných. Väčšina pamätníkov konštatovala, že o zážitkoch a situáciách, ktoré videli na vlastné oči, nikdy nehovorila vo svojej rodine, s vlastnými deťmi či vnúčatami. O udalostiach z obdobia vojnového slovenského štátu týkajúcich sa miestnych židov sa zvyknú rozprávať nanajvýš medzi rovesníkmi, ktorí historické obdobie sami, často spoločne s respondentmi, zažili. Podobný model fungoval aj v rodinách židovských preživších.²²

Vytváranie výskumnej vzorky záviselo v prvom rade od ochoty oslovených ľudí poskytnúť rozhovor. Naši lokálni spolupracovníci oslovovali potenciálnych pamätníkov, robili s nimi informačné rozhovory, zisťovali, či spĺňali spomínané požiadavky projektu. Skupinu respondentov sme nekreatovali na základe ďalších požiadaviek: pomerné zastúpenie mužov a žien, dosiahnuté vzdelanie, etnická či náboženská príslušnosť. Aj tento výskum, podobne ako predchádzajúce dva, bol a je záchranný, a teda nemôže byť, a ani nie je reprezentatívny.

Všetci respondenti sú dostatočne oboznámení s cieľmi výskumu aj priebehom rozhovoru, takže nakrúcanie prebieha v pokojnej pracovnej atmosfére. Priebežné výsledky tohto projektu boli zatiaľ sprístupnené v niekoľkých štúdiách (Vrzgulová, 2013a, b)²³ a nakrútené rozhovory je možné študovať na internetovej stránke United States Holocaust Memorial Museum.²⁴

---

21 Dôvodom nepostúpenia do druhého kamerového kola sú zdravotné dôvody, úmrtie respondenta, odmietnutie nakrúcania či nevhodnosť respondenta – keď sa počas rozhovoru zistilo, že opisované udalosti sám nevidel, ale o nich počul.

22 Prejavilo sa to dokonca do tej miery, že krátko po oslobodení sa pri výbere manželského partnera zohľadňovalo kritérium, či vybraný partner/partnerka prežil/a podobné zážitky. P. Salner hovorí o endogamii spoločnej skúsenosti.

23 Ďalší text – kapitola v monografii, je ešte v tlači. Pozri Vrzgulová (n. d.). *Osudy židov v spomienkach ich nežidovských susedov. Antisemitizmus – ľahostajnosť – konformizmus?*

24 Oral history interviews of the Slovak Witnesses Documentation Project [online] [cit. dňa 3. 8. 2014]. Dostupné na internete: <<http://collections.ushmm.org/search/catalog/jrn50682>>.

Metóda oral history a používané teoretické koncepty

Používanie metódy oral history pri skúmaní fenoménu holokaustu má vo svete niekoľko desaťročnú históriu. Práve táto metóda sa stala vhodným nástrojom na získavanie informácií, ktoré neboli k dispozícii v archívoch. Odborníci na celom svete používali a používajú tento pracovný postup, aby zachytili spomienky svedkov, ktorí obdobie holokaustu prežili. Ich pozornosť bola zameraná v prvom rade na obeť holokaustu, no postupom času realizovali rozhovory aj s ďalšími účastníkmi „príbehu holokaustu“, ktorí boli jeho pozorovateľmi,²⁵ ale často aj spolupáchateľmi, resp. záchrancami či pomocníkmi obetí (Stern, 2008).

Metóda oral history pracuje s ľudskou pamäťou a osobnými spomienkami. Tento fakt slúžil ako hlavný argument v jej prospech, ale aj pri spochybňovaní jej validity a vedeckosti. Pokladám preto za dôležité v krátkosti vysvetliť, čo chápem pojmom *metóda oral history*. Predstavím jej hlavné pracovné postupy, čo je cieľom a výsledkom takéhoto výskumu, čo ho ovplyvňuje, aké metodologické otázky v súčasnosti riešia odborníci pracujúci touto metódou.

Ako konštatuje významný nemecký odborník v tejto oblasti, Alexander von Plató: „One of the main points in the discussions about oral history is the misunderstanding that oral history is mainly a method of looking for special events, a method to reconstruct facts and figures. However, I think oral history has its main strenghts in analyzing the subjective dimension, the experienced, the ‘digested’ history by individuals, groups, generations, sexes, and so on...“ (Vaněk, 2013: 118). Je teda zrejme, že primárnym cieľom bádateľov, ktorí pracujú touto metódou, je získať individuálne/subjektívne výpovede o určitom historickom období, jave či udalosti, od ľudí, ktorí ho prežili. Zvýšená kvantita umožňuje naznačiť isté tendencie v skúmaných javoch či historických udalostiach.

Rozvoj vedeckého využívania oral history je spojený s relativizáciou výsadného postavenia písomných prameňov ako výlučného

²⁵ Na stránke USHMM vo Washingtone sú dostupné napríklad spomienky divákov holokaustu (anglický výraz je výstižnejší *bystanders* – tí, čo stáli vedľa), ktorí sa stali spolupáchateľmi. Viac na: <http://somenewereneighbors.ushmm.org>.

zdroja poznania minulosti. Spája sa so záujmom o nedávnu minulosť, ktorej účastníci alebo pamätníci ešte žijú a môžu nám poskytnúť svoju skúsenosť, pohľad a interpretáciu prežitého. Používanie oral history zároveň vyvolalo potrebu vypracovať teoretické a metodologické postupy na prípravu, realizáciu a spracovanie rozhovorov so svedkami minulosti. Rozvoj tohto vedeckého bádania súvisí s technickým zázemím a vybavením bádateľa, ale aj so spoločenským dopytom po získavaní takýchto údajov o minulosti.

Po prvýkrát bola metóda oral history použitá na zber materiálu týkajúceho sa obdobia Veľkej hospodárskej krízy v Spojených štátoch amerických (Frisch, 1998: 29 – 31). Cielene touto metódou začali pracovať bádatelia v demokratických krajinách (nielen historici) v druhej polovici 20. storočia. Získavali poznatky o vojnových konfliktoch, politických prevratoch a zlomoch a ich prežívaní na mikroúrovni spoločnosti v konkrétnej lokalite či rodine.

Charakteristickou črtou informácií získaných týmto spôsobom je pohľad „zdola“, subjektívne podanie individuálneho prežitia konkrétnej udalosti či historického obdobia. Pozornosť bádateľov sa pritom často sústreďuje na sociálne skupiny, ktoré stáli mimo hlavného záberu vedeckého výskumu, na marginalizované skupiny na okraji spoločnosti. Práve táto skutočnosť robí z vedcov používajúcich metódu oral history aj aktivistov, prinášajúcich demokratický tón do akademického bádania. Metóda oral history sa využíva nielen v základnom výskume historikov a spoločenských vedcov, ale aj v aplikovaných projektoch, zameraných na špeciálne skupiny respondentov. Takéto bádanie je orientované na vzdelávacie, osvetové, sociálne, a teda aj na politické otázky, ktoré aktuálne rezonujú v spoločnosti a tešia sa pozornosti verejnosti.

Výskumy realizované metódou oral history prinášajú poznatky, ktoré nám ukazujú, ako veľké dejiny zasiahli do života jednotlivcov či skupiny ľudí. Dozvedáme sa z nich, ako prežili určité historické obdobie, resp. ako si ho zapamätali, ako spomínajú na udalosti nedávnej minulosti – na čo spomínajú a o čom mlčia. Počas výskumu môžeme sledovať, ako sa s prežitými udalosťami vyrovnávajú, akým spôsobom sa stali súčasťou ich osobného

životného príbehu. Tieto informácie získava bádateľ v rámci osobného stretnutia s pamätníkom, počas rozhovoru s ním. V priebehu dialógu sleduje nielen obsah výpovede, ale všíma si aj neverbálne reakcie a vyjadrenia, ktoré ho dotvárajú.²⁶

Hlavné techniky oral history sú: rozhovor (interview) a životopisné rozprávanie (biografický naratív), ktoré sa v praxi často kombinujú.²⁷ Je vhodné, ak sa bádateľ s respondentom môže na rozhovor vopred pripraviť. V rámci prípravných stretnutí mu ozrejmí zámery a ciele výskumu, spôsob, akým bude realizovaný a ako bude jeho výpoveď ďalej spracovaná a na čo bude slúžiť. Každý pamätník musí vedieť, akými odbornými aj etickými pravidlami sa bádateľ riadi a že jeho hlavnou zásadou je ochrana respondenta. Ich vzťah by mal byť založený (aj) na dôvere. Až potom je možné pristúpiť k samotnému nahrávaniu rozhovoru, resp. životopisného rozprávania svedka. Pri rozhovore je vopred vymedzené časové obdobie, ktoré výskumníka primárne zaujíma, prípadne môže byť vyšpecifikovaná téma.

Pri forme životopisného rozprávania sa výskumník snaží od spomínajúceho získať prerozprávanie jeho života, pričom primárne nezdôrazňuje žiadnu tému, resp. že to, čo ho zaujíma, ho aj priviedlo k výberu práve konkrétneho respondenta. Formu rozhovoru bádateľ volí pre výskum vtedy, keď sa zameriava na určitú historickú udalosť či jav. Rozhovor alebo životopisné rozprávanie nahráva (zvukový, resp. aj obrazový záznam) a následne prepisuje. Prepis dáva autorizovať svedkovi. Vzhľadom na legislatívu Slovenskej republiky o ochrane osobných údajov je potrebné mať písomný súhlas podpísaný respondentom, ktorý presne vymedzuje spôsoby, akým môžu byť výpovede ďalej používané.

Výsledkom výskumu realizovaného metódou oral history je audio- alebo videozáznam rozprávania. Odborníci pracujúci metódou oral history z rôznych zorných uhlov riešia problém, čo je výsledný

---

26 Počas svojej vedeckej praxe som realizovala rozhovory touto metódou na audio- aj videozáznam. Pozitívom obrazového záznamu je, že aj ďalší bádatelia majú možnosť sledovať rozhovor v celej jeho komplexnej podobe.

27 V tejto časti vychádzam zo svojho staršieho textu, ktorý bol uverejnený na internete (Vrzgulová, 2010c); pozri <<http://www.multikulti.sk/studie/oralhistory.html>>.

záznam, ako ho vnímať, kto ho tvorí a ovplyvňuje (Grele, 1985; Todorov, 2012).

Determinanty výskumu

Na aktuálnu podobu záznamu vplýva viacero faktorov. V prvom rade je výsledkom vzťahu, ktorý vzniká počas výskumu medzi spomínajúcim (pamätník/svedok doby/respondent) a počúvajúcim (bádateľ). Konkrétnu podobu spomienky ovplyvňuje aj osobnostná výbava pamätníka, jeho vzdelanie, rozprávačské schopnosti, životná skúsenosť, momentálny psychický aj fyzický stav, ale aj zámer, prečo rozhovor poskytol. Niektorí odborníci pracujúci metódou oral history označujú špecifický vzťah bádateľa a pamätníka za asymetrický – pre rôznosť prístupov zúčastnených strán k rozhovoru. Bádateľ oslovuje budúceho respondenta so zámerom získať a rozšíriť poznatky o určitom historickom období či fakte. Je vybavený vedomosťami získanými z dostupných písomných či iných dokumentov, praktickými zručnosťami, schopnosťami a skúsenosťami (Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007: 83). Podobne pamätník vstupuje do vzťahu počas interview s istou skúsenostnou a vedomostnou výbavou, ale aj zámerom, prečo s rozhovorom súhlasil. Tento fakt sa, pochopiteľne, zrkadlí v celom priebehu rozhovoru. Do výberu spomienok pamätníka, ktoré počas výskumu rozpráva, bádateľ zasahuje, a to minimálne nepriamo samotnou prítomnosťou pri rozhovore, ale často aj cielene dopĺňajúcimi otázkami. Pre spomínajúceho je poslucháčom a partnerom, ktorému hovorí svoje spomienky. Bádateľ tu vystupuje ako zástupca istej vekovej, vzdelanostnej, rodovej, etnickej a pod. skupiny. Tejto skutočnosti spomínajúci prispôsobuje svoje rozprávanie. Podľa R. J. Greleho výsledný rozhovor jednoznačne závisí od osobností pamätníka a bádateľa, a preto výsledok rozhovoru nazýva *konverzačný narátiív* (*conversational narrative*). Upozorňuje na rozvinutie tejto tézy ďalšími bádateľmi, ako E. McMahon, M. Hyde, E. C. Clark, ktorí prišli s kategorizáciou rozhovorov podľa kvality tohto vzťahu, resp. podľa veľkosti napätia (konfliktu) medzi respondentom a bádateľom (Grele, 1985: 257 – 259).

Na základe dlhoročnej práce touto metódou som dospela k názoru, že výslednú podobu rozhovoru vymedzujú predovšetkým tri významné premenné. Prvé dve predstavujú aktéri rozhovoru: *spomínajúci a počúvajúci*. Tretiu predstavuje *dobový* (historický aj súčasný) *kontext rozprávania*. Ten ovplyvňuje a spoluvytvára výsledný produkt – rozhovor – rovnako významným spôsobom ako obaja aktéri. Dokumenty, ktoré počas výskumu produkujú odborníci pracujúci metódou oral history, sú artefaktmi doby svojho vzniku (Grele, 1985: 247 – 248). Preto je pri ďalšej práci so záznamami a ich prepismi, pri analýzach a interpretáciách rozhovorov dôležitý záznam bádateľa o kontexte celého rozhovoru, resp. presné datovanie jeho vzniku a aspoň stručný popis okolností, za akých sa odohral. Rovnako potrebné je uviesť historický kontext skúmaného obdobia, ako aj to, ako je skúmané historické obdobie vnímané v spoločenskom diskurze v čase realizácie výskumu. Uvedené informácie pomôžu ďalším bádateľom dôkladnejšie im porozumieť, keď so záznamami či ich prepismi v budúcnosti budú pracovať.

Pre výslednú podobu každého rozhovoru – spomínania – je teda dôležité *kto, kedy, kde, komu a prečo* hovorí svoje spomienky zo života. Tieto determinanty, resp. premenné, spôsobujú, že v procese spomínania v rôznom čase, pre rôznych poslucháčov, vznikajú u toho istého pamätníka rozličné interpretácie tých istých historických udalostí. Vyberá totiž odlišné spomienky, alebo zdôrazňuje iné momenty pri vytváraní obrazov rovnakej historickej reality.

Výskumy metódou oral history teda prinášajú subjektívne výpovede príslušníkov vybratých skupín ako individuálnych svedkov doby. Dôležitosť tejto metódy pre vedecký výskum nie je vo faktografickej vierohodnosti získaných informácií, ale v spôsoboch, ako je v nich minulosť zobrazovaná (Crownschaw, Leydesdorff, 2008).

Jedna z kľúčových kategórií pri výskumoch touto metódou je *pamäť*. Pamäť jednotlivca pre mňa predstavuje špecifickú databázu zážitkov, informácií, ale aj pocitov, často nekriticky – automaticky – osvojených hodnotení a súdov (stereotypy a predsudky), ktoré získal nielen vlastnou skúsenosťou, ale aj sprostredkovane. Tie spomínajúci počas rozhovoru opätovne vyvoláva, pričom k nim pristupuje selektívne. Môže ísť o selektívnosť z hľadiska dnešných

záujmov spomínajúceho, o vynechanie súkromného ako historicky nepodstatného, výber spomienok pod vplyvom dominantnej kolektívnej pamäti či ako odraz sebaúcty, výber vytesňujúci životné sklamanie, neúspechy, zlyhania, ako aj posudzovanie minulosti cez optiku súčasnosti. Psychológovia v tejto súvislosti hovoria o selektívnom vnímaní: v každej situácii s jej takmer nekonečným počtom faktov si vyberáme len tie, ktoré sú práve dôležité pre naše ciele, a ostatné ignorujeme (Berger, 1991: 55). Spomínanie tak predstavuje aktuálne sprítomňovanie minulosti.

Kým schopnosť zapamätať si isté udalosti či fakty je považovaná za individuálnu danosť človeka, tak spôsob, akým si človek spomína, na čo sa rozpomätáva, na čo nie, čo prehliada či zámerne zamlčuje, je považovaný za proces podmienený (i) sociálnym prostredím: rodinou, priateľmi, vekovou, profesijnou, lokálnou či inou sociálnou skupinou. Preto každá individuálna pamäť, resp. spomínanie je sociálne, kolektívne podmienené. Kolektívnu pamäť pre potreby tejto práce chápem ako „pamäť, ktorá sestáva z přesvědčení, pocitu, z morálních úsudku, a ze znalosti o minulosti, které jsou rozšířené v celé společnosti“ (Kubišová, 014: 82).

Otázky spojené s pamäťou a spomínaním sú v centre pozornosti odborníkov pracujúcich metódou oral history. Veď pramene orálnej histórie sú vytvárané v procese vedomého cieleného spomínania jednotlivcov, ktorí sú zároveň súčasťou väčších kolektívov – sociálnych skupín (v prípade našich výskumov židovskí svedkovia holokaustu, nežidovskí pamätníci toho istého obdobia). Respondenti ako aktéri sociálnych skupín²⁸ vo svojich interakciách formulujú svoju predstavu o minulosti skupiny. Je zaujímavé sledovať, s akými reprezentáciami minulosti sa skupiny identifikujú, ako tieto poznatky uchovávajú, prenášajú a znovu artikulujú. V nemeckej odbornej spisbe sa v tejto súvislosti hovorí o kultúre spomínania/pamäti (nem. *Erinnerungskultur*), ktorá súvisí so štúdiom šírenia reprezentácií.²⁹ V rámci tejto knihy pracujem s typológiou

---

28 *Sociálne skupiny* chápem ako kolektívy ľudí, ktorí si uvedomujú svoju príslušnosť ku skupine, vnímajú ju ako špecifickú jednotku, ktorá je odlišná od iných kolektívov. Skupina má pre svojich členov význam a zmysel, ktorí si oni uvedomujú (Jenkins, 1998: 54; Kiliánová, 2009: 18 – 21; Vrzgulová, 2009: 359 – 361).

29 Precíznu analýzu súčasných prístupov historikov a sociálnych vedcov, spôsoby používania

kolektívnej pamäti, ktorá je kombináciou typológií Jana a Aleidy Assmann. *Kolektívnu pamäť* pracovne delím na *komunikatívnu*, *kultúrnu* a *politickú*³⁰ (Kubišová, 2014; Assmann, A., 2007; Assmann, J., 2001). Jednotlivé výpovede respondentov predstavujú individuálne obrazy historických udalostí a možno ich v zmysle teórie epidemiológie reprezentácií Dana Sperbera chápať ako *mentálne reprezentácie*. Tie môžu byť komunikované a následne zdieľané určitým okruhom príslušníkov sociálnej skupiny ako *reprezentácie verejné* (Sperber, 1996: 25 – 26). Sociálna skupina³¹ a jej prostredie sú zaplnené reprezentáciami o minulosti (napr. o živote počas vojnového slovenského štátu): mentálnymi aj verejnými. Každý člen skupiny má vo svojej hlave množstvo vlastných mentálnych reprezentácií, ktoré vytvárajú jeho individuálne poznanie. Ich komunikáciou navonok, teda zverejnením, sa individuálne/mentálne reprezentácie stávajú verejnými. No len malá časť mentálnych reprezentácií, opakovane komunikovaná a šírená v skupine ako verejné reprezentácie, sa stane súčasťou spoločne po niekoľko generácií zdieľaných *kultúrnych reprezentácií*. Kultúrne reprezentácie sú podmnožinou celej množiny mentálnych a verej-

---

a chápania pojmov *pamäť*, *sociálna pamäť*, a jej vzťahov k histórii a identite, prináša text Michaely Ferencovej a Jany Noskovej (Ferencová, Nosková, 2009: 11 – 40).

- 30 **Komunikatívna pamäť:** týka sa historickej skúsenosti v rámci individuálnych biografii, jedinec ju získava počas socializácie a osobnej komunikácie. Je súčasťou každodennej komunikácie a interakcii. Nie je však prepojená so žiadnou „pamäťovou“ inštitúciou špecializujúcou sa na produkciu, šírenie a interpretáciu poznatkov o minulosti. Nositeľmi tejto pamäti sú svedkovia doby a médiom sú ich spomienky (Kubišová, 2014: 85). **Kultúrna pamäť** na rozdiel od komunikatívnej je zaznamenaná a spredmetnená: v písme, obrazoch, rituáloch, stavbách a miestach pamäti (Nora, 1998). Jej funkciou je zabezpečovať vedomie o spoločnej minulosti a prispievať tak k vytváraniu spoločnej kolektívnej identity daného spoločenstva. Má dve zložky: pasívnu – tzv. archív a aktívnu – tzv. kánon (Assmann, A., 2008: 96 – 108). **Politická pamäť** má spoločné charakteristiky s kultúrnou: obe sú zámerne vytvárané, ich pretrvávanie a odovzdávanie v čase závisí od inštitúcií a organizácií (múzeá, archívy, školský systém). Má iba aktívnu formu – všetko, čo je jej obsahom, je aktívne, živé, pripomínané. Jej funkciou je prostredníctvom pripomínania historických udalostí, osôb, miest, javov, artefaktov a činov udržiavať identitu spoločenstva, príslušný politický útvar a posilňovať existujúcu politickú vládu. Z politickej pamäti sú obvykle vylúčené také historické udalosti a osobnosti, ktoré by mohli vyvolávať pocity hanby či viny. Takéto negatívne javy bývajú do kolektívnej pamäti integrované len pod silným vonkajším tlakom (zvýraznila M. V. podľa Kubišová, 2014: 88 – 92).
- 31 V prípade výskumov, ktoré som doteraz realizovala, to boli dve skupiny veľmi všeobecne pracovne označené ako židovská a nežidovská pamätníci holokaustu zo Slovenska.

ných reprezentácií, ktoré sa dlhodobo vyskytujú v danej sociálnej skupine (Sperber, 1996: 25).

Prostredníctvom spomínania, ktoré je základom rozprávania životného príbehu, si respondent zabezpečuje kontinuitu v čase. Jednotlivci i skupiny ľudí si týmto spôsobom potvrdzujú svoju identitu a integritu. *Identita* jedinca (kolektívna, resp. sociálna)³² je tvorená sumou jeho jednotlivých rol, ktoré sú na seba navrstvené a v každodennom živote sa flexibilne menia, resp. striedajú či prestupujú. Ide o nepretržitý proces konštrukcie a rekonštrukcie vzťahov k iným ľuďom, skupinám ľudí vytvárajúcim navzájom pospájané siete vzťahov (Bačová, 1997: 12 – 22). Jednotlivec, ktorý sa definuje ako člen určitej skupiny (resp. viacerých skupín), si osvojuje hodnoty, normy a spôsoby správania tejto skupiny a chápe ich (aspoň v okamihu fungovania v danej skupine) ako svoje vlastné atribúty. Čím silnejšie sa stotožňuje s danou sociálnou skupinou, tým intenzívnejšie si pripisuje tieto normy, hodnoty a spôsoby správania (Berger, 1991: 56).

Zaznamenané životné príbehy, výseky životných príbehov vymedzené časovým obdobím, predstavujú materiál, na ktorom je možné sledovať proces interpretácie vlastnej životnej dráhy. Zároveň sa v nich, tak ako pri každom procese spomínania, uplatňujú stratégie spomínajúceho vykresliť vlastný život v určitom žiaducom kontexte, význame a zmysle. Ako konštatuje Pierre Bourdieu, ten, kto rozpráva biografický či autobiografický príbeh, má snahu skladať ho do logických sekvencií podľa zrozumiteľných vzťahov. Spomínajúceho aj bádateľa spája „neverbálne prijatý postulát“, že život (ten práve rozprávaný) má či mal zmysel (Bourdieu, 1998: 56 – 63). Peter L. Berger pri tomto procese upozorňuje na determináciu aktuálnou optikou respondenta: „... my sami pokračujeme v interpretácii a reinterpretácii svojho vlastného života... ak spomíname na minulosť, rekonštruujeme ju v súlade so svojimi terajšími ideami, a tak určujeme, čo je dôležité a čo nie“ (Berger, 1991: 55).

---

32 V tomto texte vnímam obe adjektíva synonymicky.

Oral history a výskum totalitných režimov

V európskom, resp. celosvetovom kontexte, ako konštatuje významný orálny historik Alistair Tomson, sa oral history etablovala ako špeciálna metóda, vedecký prístup, či dokonca hnutie s vlastnou teoreticko-metodologickou výbavou, trendmi a okruhmi výskumného záujmu.³³ V súčasnosti medzi hlavné výskumné problémy odborníkov pracujúcich touto metódou či reprezentujúcich tento prístup patrí aj skúmanie totalitných systémov z perspektívy jednotlivca, jeho individuálneho spomínania na život počas vlády autoritárskeho či totalitného režimu. Skúmajú obdobie nacionálneho socializmu v Nemecku, ľudácky režim na Slovensku, komunistické či iné režimy v Európe alebo inde vo svete. Väčšina ústnych histórií o totalitných režimoch sa sústreďuje na dynamiku vzťahu individuum verzus štátna moc. Historici používajú metódu oral history narábajú s obsahmi spomienok ako s nástrojom na pochopenie totality. Tú chápu ako sociálny systém autoritatívneho štátu, ktorý násilím a propagandou prebudováva subjektivitu svojich občanov. Analýza subjektívnych skúseností s totalitným režimom prináša poznatky, ktoré odhaľujú rozličné životné stratégie a spôsoby života jednotlivcov a skupín pod tlakom tej istej totality. Zistenia poukazujú na fakt, že napriek úsiliu, ktoré totalitný režim vynakladá, nedarí sa mu úplne homogenizovať vzory správania v celej spoločnosti (Crownshaw, Leydesdorff, 2008: xiv – xv; Passerini, 2008: 12 – 13). Zistenia orálnych historikov tak definitívne prestávajú byť iba výplňou bielych miest v oficiálnej histórii alebo hľadaním spôsobov, ako vyjadriť nevyjadriteľnú skúsenosť. Stávajú sa prostriedkom na porozumenie vzťahov medzi subjektivitou, resp. identitou, pamäťou a totalitou (Bertaux, 1997; Petö, 2002).

Koncept *subjektivity* vysvetľuje Luisa Passerini (2008: 9 a nasl.) ako oblasť symbolickej aktivity, ktorá obsahuje kognitívne, kultúrne a psychologické aspekty. Zahŕňa aspekty spontánneho subjektívneho bytia vyjadreného prístupom, správaním, jazykom, ale aj iné formy vedomia, ako je napríklad identita. Význam pojmu je aj v tom, že nezahŕňa iba epistemologickú dimenziu (teóriu pozna-

---

33 A. Thomson doslova hovorí: „I think that oral history is a field, an approach. I think it's a movement actually, that would be more appropriate. In one sense it's a methodology or set of methodologies. I didn't think it's a discipline“ (Vaněk, 2013: 149).

nia), ale aj podstatu a význam politiky v živote človeka. Passerini svoje výskumy zamerala na obdobie fašizmu v Taliansku. Kládla si otázku: ako intenzívne a akými spôsobmi sa uskutočňuje nátlak (autoritatívneho či totalitného režimu) vo sfére subjektivity? Ak aj uznáme, že nátlak má vždy materiálnu podstatu – čo to je, čo vedie utláčaných, že akceptujú svoj útlak v kultúrnom a psychologickom zmysle, dokonca až tak, že ho vedia a preferujú pred bojom o zmenu. Táto otázka je relevantná aj pri analýzach a interpretáciách spomienok židovských a nežidovských svedkov holokaustu na Slovensku, kde kontext spomienok tvorí nedemokratický režim reprezentovaný jednou štátotranou a jedným vodcom.

Pri analýze výpovedí židovských, ale aj nežidovských respondentov musím popri téme identity (spomínajúceho, jeho okolia) a pamäti (spôsobmi konštruovania obrazov minulosti, spôsobmi spomínania na určité udalosti) myslieť aj na otázky spojené s traumou – prežitou a reflektovanou či neverbalizovanou.

V texte používam koncept *kolektívnej* (spoločenskej, kultúrnej, verejnej)³⁴ *traumy* (Smelser, 2004). Smelser pracuje s výsledkami psychologických výskumov a prác venovaných traume jednotlivcov. Pri svojom uvažovaní upozorňuje na možnosti aj limity využívania teórií a výskumov traumy na psychologickú úroveň pre porozumenie problematiky traumy na kultúrnej/kolektívnej úrovni. Vystríha pred nekritickými analógiami či psychologickými redukciami. Zamýšľa sa nad závislosťou kultúrnej traumy v sociálno-kultúrnom kontexte postihnutej spoločnosti v čase, keď daná historická udalosť či situácia, ktorá sa stala traumou, vznikala. Kládne si otázku, kedy možno historickú udalosť kvalifikovať ako traumou a rozlišuje medzi spoločenskou a kultúrnou traumou. Toto delenie odvíja od chápania pojmov *sociálny* a *kultúrny* systém.

Sociálny systém odkazuje na sociálne vzťahy v spoločnosti, jeho hlavné jednotky sú sociálne roly, inštitúcie, ktoré sa delia podľa

---

34 Terminológia označujúca *traumu širšieho spoločenstva ľudí* používa pri jej špecifikovaní rôzne adjektíva v závislosti od vednej disciplíny a jej predstaviteľov. Tak sa stretávame s označeniami *kolektívna*, *kultúrna*, *sociálna* alebo *verejná trauma*, ktoré (uvedomujúc si nuansy, ktoré ich niekedy odlišujú) pre potreby tejto štúdie pokladám za synonymické pomenovania toho istého javu.

funkcie na ekonomické, právne, rodinné, vzdelávacie atď. Sociálne katastrofy – ako napríklad hospodárska kríza v 30. rokoch 20. storočia – možno označiť za *sociálne traumy*, ak masívne narušili organizovaný sociálny život a zasiahli sociálne štruktúry spoločnosti. Na druhej strane kultúru chápe ako systém tvorený prvkami (hodnoty, normy, vierovyznania, ideológia, poznatky aj empirické výroky atď.), ktoré sú poprepájané do určitého významového systému. *Kultúrnou traumou* predstavuje podľa neho taká invazívna udalosť, ktorá podmieľa a ochromuje jednu alebo niekoľko základných súčastí kultúry alebo kultúru ako celok. Smelser pripomína, že niektoré historické udalosti s ich dôsledkami pre spoločnosť možno považovať súčasne za sociálne aj za kultúrne traumy. Takouto traumou je pre neho jednoznačne holokaust (Smelser, 2004: 36 – 38). Český politológ Pavel Barša používa pojmy *verejná pamäť* a *verejná trauma*. Pri verejnej pamäti kladie dôraz na to, ako je ona vo verejnom priestore politicky rekonštruovaná a inštrumentalizovaná. V súvislosti s verejnou pamäťou hraničných udalostí (prírodná katastrofa, vojna či genocída) vystupuje do popredia spor medzi prezentistickým a psychologickým prístupom k tomuto javu (Barša, 2011). Podľa prezentistického ponímania je pamäť takýchto udalostí závislá od ideologických a politických bojov v súčasnej spoločnosti, obraz minulosti je ovplyvňovaný aktuálnymi potrebami prítomnosti. V psychologickom chápaní naopak minulosť predurčuje prítomnosť: traumatická udalosť vedie k syndrómu. Ten sa v závislosti od aktuálnych okolností môže prejavovať potláčaním, fixáciou na znovu zažívanú bolesť, návratom potlačeného pocitu či zážitku, trúchlením a podobne. Psychická trauma, hoci aj je prežívaná mnohými jednotlivcami spoločenstva naraz a je verbálne i neverbálne generačne odovzdávaná, stáva sa verejnou až vtedy, ak je cielene prezentovaná vo verejnom priestore autoritami, ktorých cieľom je, aby daná trauma nadobudla verejný význam (Barša, 2011: 45 – 57). Smelser charakterizuje kolektívnu traumou ako spomienku, ktorú relevantná skupina celku verejne akceptuje a pokladá ju za dôveryhodnú. Túto spomienku vyvoláva udalosť zaťažená negatívnymi vplyvmi a je reprezentovaná ako nezmazateľná. Udalosť, ktorá môže vyvolať traumou v spoločnosti, predstavuje buď jej ohrozenie, alebo porušuje jeden či viac zo základných kultúrnych postulátov tejto spoločnosti.

Aj Smelser upozorňuje na úlohu mienkotvorných aktérov v procese, keď sa určitý historický moment či udalosť stávajú verejne identifikovanou kolektívnou traumou (Smelser, 2004: 44). Ak sa cez prizmu Smelserovej teórie pozeráme na židovské a nežidovské spomienky na holokaust, ktoré tvoria výsledky oral history výskumov na Slovensku, zdá sa, ako ukážem neskôr, že tento historický fenomén je traumou pre skúmané skupiny obyvateľov Slovenska. Je otázne, či je traumou aj pre generácie, ktoré po nich nasledujú.

V nasledujúcich kapitolách budem hľadať odpovede na otázky: Aké miesto má holokaust v politikách spomínania (politickej pamäti) na Slovensku? Aké obrazy holokaustu (kultúrne reprezentácie) sú komunikované v spoločenskom, resp. politickom diskurze na Slovensku v rámci spomienkových podujatí? Ako tento spoločenský (politický) diskurz ovplyvnil nami zaznamenané spomienky na holokaust? Aké obrazy holokaustu (mentálne, respektíve verejné reprezentácie) predstavujú spomienky dvoch špecifických skupín respondentov (obetí a divákov)?

1939

POLITIKY SPOMÍNANIA NA HOLOKAUST – PRÍPAD SLOVENSKA

Jeden z významných faktorov, ktorý ovplyvňuje výslednú podobu rozhovoru s pamätníkmi opisujúcimi obrazy skúmanej historickej doby cez prizmu osobného zážitku, je spoločenský kontext rozhovoru. To znamená, že je dôležité, v akej spoločenskej klíme, za akých okolností sa rozhovor realizuje. No ešte dôležitejšie je, akým spôsobom sú v spoločnosti v čase výskumu komunikované skúmané historické udalosti. V prípade našich výskumov ide o to, aké obsahy či hodnotenia prináša spoločenský (politický) diskurz o slovenskom štáte (1939 – 1945), ako aj o genocíde (holokauste) židovského obyvateľstva na jeho území.

Spomienky respondentov oral history výskumov sú súčasťou ich skupinovej pamäti.³⁵ Tú chápem ako sumu poznatkov, názorov, symbolov a obrazov odovzdávaných v skupine v rámci jednej generácie, ale aj z generácie na generáciu. Predstavuje významný faktor pri kreovaní a prežívaní (žití) skupinovej identity, jej hodnot a noriem. Pri práci s metódou oral history zameranej na spomienky členov určitej skupiny, na istú časť ich prežitej minulosti, je z tohto dôvodu potrebné brať do úvahy aj oficiálne spôsoby spomínania ukotvené v celej spoločnosti, nielen v skúmanej skupine pamätníkov.

Aleida Assmann poukazuje na spôsoby, ktoré vedú od individuálnej ku kolektívnej konštrukcii minulosti. Hovorí, že pamäť môže byť formovaná zhora (autoritami a inštitúciami) ako výsledok zámernej a riadenej politiky pamäti, ale môže vznikáť aj zdola ako

---

35 Problematiku vnímam v širších rámcoch konceptov (etnickej/národnej, resp. štátnej) identity, pamäti a politiky spomínania (*politics of memory*). Jednotlivé koncepty používam v súlade s textami, ktorými som sa pri písaní predovšetkým inšpirovala: Ferencová, Nosková, 2009; Judt, 2008; Barša, 2011; Waehrens, 2011; Verovšek, 2007.

pamäť generácií. Hovorí o politickej a národnej pamäti, ktorá je ukotvená v politických inštitúciách, podporovaná národnými (štátnymi) symbolmi a vyvolávaná pripomínaním udalostí, a ovplyvňuje spoločnosť zhora (Assmann, A., 2007: 33 – 37). Práve politiku pamäti, resp. politiky spomínania na holokaust si budem v tejto časti všímať ako determinant, ktorý spoluvytvára kontext našich výskumov. Budem sa snažiť zodpovedať nasledovnú otázku: Aké miesto má holokaust v politikách spomínania na Slovensku? Aké obrazy (kultúrne reprezentácie) holokaustu sú komunikované v spoločenskom, resp. politickom diskurze na Slovensku v rámci spomienkových podujatí ?

Do pádu komunistického režimu na Slovensku, resp. vo vtedajšej Českej a Slovenskej Federatívnej Republike, v novembri 1989 nebola genocída európskeho židovstva počas druhej svetovej vojny oficiálnou témou verejného, resp. politického diskurzu.³⁶ Pomníky a pamätné miesta sa stavali abstraktným protifašistickým (niekedy menovite komunistickým) bojovníkom. Obete nacistov a domáceho ľudáckeho režimu jednoducho neboli špecifikované.³⁷ Táto situácia sa v podstate nelíšila od ostatných európskych krajín, predovšetkým tých v područí Sovietskeho zväzu. Ojedinelým pokusom prerušiť mlčanie o holokauste bol počín skupiny 24 disidentov – odporcov vtedajšieho komunistického režimu. V októbri 1987, v uvoľňujúcej sa atmosfére socialistického (Česko)Slovenska, vydali prehlásenie k deportáciám židovských občanov zo Slovenska.³⁸

36 Politický diskurz, ako špecifickú súčasť verejného diskurzu, vnímam v zmysle konceptu diskurzu M. Foucaulta (Foucault, 2006). Tvorí ho prejav spoločenského poznania a myslenia, ale aj inštitucionálnych praktík, zámerov a pravidiel k určitému javu, udalosti.

37 Iná situácia bola v židovskej komunite. Z iniciatívy predstaviteľov židovskej komunity sa počas vlády komunistov konali spomienkové slávnosti (*askary*), stavali sa pomníky a pamätné tabule obetiam holokaustu. Tie boli na židovských cintorínoch, ktoré neboli verejne prístupné a viditeľné, takže verejnosť o nich nevedela a „štát to netrápilo“. Pamätné tabule boli osadené napríklad na oboch bratislavských židovských cintorínoch, na cintoríne v Petržalke, no aj v ďalších mestách Slovenska.

38 Osemdesiate roky 20. storočia boli v histórii európskych štátov obdobím, keď sa začala intenzívne vytvárať kultúra spomínania na holokaust (napr. v Spolkovej republike Nemecko prebehol v tom čase známy Historikerstreit). Aktivitu slovenských disidentov vnímam aj v kontexte týchto procesov. Avšak až po roku 1989, po páde železnej opony sa holokaust stal skutočnou témou spomínania v zjednocujúcej sa Európe (Waehrens, 2011: 5 – 6).

Okrem iného v ňom stálo aj toto: „Za mŕtvymi môžeme už len smútiť, alebo veriaci spomedzi nás sa za nich s hlbokou ľútosťou modliť. Ich živých príbuzných a ostaných príslušníkov národa po celom svete by sme však chceli **odprosiť v mene nášho svedomia** [zvýraznila M. V.], v mene ľudskosti a kresťanskí signatári i v mene náboženskej viery, ktorú sa usilujeme prežívať a ktorej korene cez Starý zákon sú nám spoločné s národom Izraela“ (Čarnogurský, 1997: 122 – 124).

Po páde komunistického režimu sa začali v spoločnosti verejne otvárať témy dovtedy tabuizované. Tento proces mal očistiť reprezentácie udalostí z moderných dejín Slovenska od násosov komunistickej ideológie. Tak sa do verejného diskurzu dostala aj problematika samostatného slovenského štátu (1939 – 1945) a holokaustu na Slovensku. Prvé oficiálne politické vyjadrenie k nemu bolo prijaté v roku 1990. Vo Vyhlásení politických reprezentantov Slovenska zaznelo: „... Dnes, po roku slobodného života, cítime my, poslanci Slovenskej národnej rady a vláda Slovenskej republiky ako reprezentanti celého Slovenska a jeho najrôznejších politických prúdov a zoskupení, mravnú povinnosť verejne prejavíť našim židovským spoluobčanom svoju účasť a ľútosť nad zločinmi, ktoré boli na nich spáchané. **Chceme sa úprimne ospravedlniť** [zvýraznila M. V.] za všetko, čím sa naši predchodcovia previnili proti židovským spoluobčanom za druhej svetovej vojny. ... Toto naše vyhlásenie chce byť príslubom, že nové demokratické Slovensko už nikdy nezíde z cesty, ktorú charakterizuje úcta k slobode, tolerancia, demokracia, zákonnosť a láska medzi ľuďmi bez ohľadu na národnosť, rasu, náboženstvo či presvedčenie.“³⁹

Je potrebné povedať, že po novembri 1989 sa v spoločnosti Slovenska vo vzťahu k židovskej menšine a jej osudom počas holokaustu ustálil ambivalentný prístup spomínania (Vrzgulová, 2013a: 173 – 181). Ten bol ovplyvnený dvomi základnými prúdmi odborného diskurzu k tejto problematike. Oba prúdy spoločenského i odborného diskurzu o holokauste boli, celkom logicky,

---

39 Vyhlásenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky k deportáciám Židov zo Slovenska bolo prijaté 20. decembra 1990 – v predvianočnom čase [online] [cit. dňa 7. 4. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.nrsr.sk/web/Static/sk-SK/NRSR/Doc/vk-deportaciám-zidov.htm>>.

prepojené s problematikou slovenského štátu 1939 – 1945. Reflektovali existenciu a význam vojnového slovenského štátu z rôznych ideologických pozícií. Prvý prúd odborného diskurzu dodnes tvoria akademici, ktorí kriticky analyzujú a interpretujú historický kontext a procesy vedúce k vzniku samostatného slovenského štátu v marci 1939, jeho totalitný politický systém, legislatívu, vnútornú a zahraničnú politiku atď. Otvorene a kriticky sa vyjadrujú aj k otázkam holokaustu na Slovensku, a teda aj k zodpovednosti politických predstaviteľov vtedajšieho štátu zaň. Aktuálne skúmajú vzťah väčšinového obyvateľstva k tzv. riešeniu židovskej otázky, resp. morálnu spoluzodpovednosť za holokaust na Slovensku. Druhý prúd predstavuje z hľadiska odbornosti a profesií rôznorodú skupinu. Jeho predstavitelia sa zvyknú odvolávať na „pluralitu názorov“, multiperspektívnosť v interpretáciách daného historického obdobia. Navodzujú tým dojem, akoby im išlo o korektnú odbornú diskusiu, no prax ukazuje, že im ide len o šírenie vlastného presvedčenia či agendy. Snažia sa upozorňovať predovšetkým na to, aké pozitíva priniesol Slovákom ich prvý samostatný štát v moderných dejinách. Štátnosť a jej význam jednoznačne povyšujú nad režim, ktorý v ňom vládol. Zámerne prehliadajú fakt, že ten bol totalitný a podieľal sa na genocíde časti svojich obyvateľov. Často bagatelizujú pôsobenie vrcholných predstaviteľov slovenského štátu 1939 – 1945 a ich zodpovednosť za dianie v krajine. Niektorí predstavitelia tohto prúdu sú v emigrácii, no ďalší pôsobia na slovenských univerzitách, v Ústave pamäti národa alebo v Matici slovenskej. Teda v inštitúciách, ktoré zriadil a/alebo financuje štát.

Oba spomínané prúdy odborného diskurzu ovplyvňujú súčasné obrazy holokaustu šírené v slovenskej spoločnosti. Od roku 1990 vytvárajú kontext, v ktorom sa na Slovensku spomína na holokaust – od celoštátnej až po lokálnu úroveň. Súčasťou spoločenského i politického diskurzu v krajine sa postupne stali aktivity a priestory ďalších novovytvorených inštitúcií a verejných pamätných miest.

V roku 1991 začalo pôsobiť na pôde štátneho Slovenského národného múzea (ďalej SNM) oddelenie židovskej kultúry. To sa stalo v roku 1994, pod názvom SNM – Múzeum židovskej kultúry (ďalej MŽK), samostatným špecializovaným pracoviskom SNM. Hoci táto

štátna inštitúcia má v názve židovskú kultúru, veľkú časť svojej expozície a väčšinu aktivít počas roka venuje téme holokaustu. V kontexte formovania politiky spomínania na holokaust, vytvárania jeho reprezentácií v spoločnosti, sa týmto spôsobom verejnosti ponúka nesprávna informácia, že holokaust bol/je súčasťou židovskej kultúry, a teda židovská komunita má naň spomínať z tohto aspektu. Zaujímavé bude sledovať, ako v nasledujúcich rokoch politiku pripomínania holokaustu touto štátnou organizáciou ovplyvní skutočnosť, že v januári 2016 bolo v autentických priestoroch bývalého pracovného a koncentračného tábora v Seredi slávnostne otvorené jediné špecializované Múzeum holokaustu, ktoré však organizačne patrí pod SNM – Múzeum židovskej kultúry. Doteraz sa na celoštátnej úrovni komemoratívne aktivity spojené s holokaustom konali predovšetkým pod hlavičkou MŽK.

Prvý Pamätník holokaustu na Slovensku bol za finančnej podpory ministerstva kultúry postavený na mieste zbúranej neologickej synagógy v Bratislave na Rybnom námestí. Pôvodne mal stáť na Zámockej ulici v Bratislave, po zmene vlády napokon bolo zvolené iné miesto a iný pamätník. Dominantou pamätníka je objekt Milana Lukáča. Má evokovať opustený dom pod Dávidovou hviezdou. Správcom objektu sa stalo MŽK.⁴⁰ Pietny akt odhalenia centrálného Pamätníka holokaustu sa uskutočnil 28. augusta 1997. Financovala ho vláda Slovenskej republiky (SR) po dohode s vládou štátu Izrael. Na otváracom akte sa zúčastnili izraelský veľvyslanec, predstavitelia Národnej rady SR, vlády SR a židovskej komunity na Slovensku.⁴¹

---

40 Autorom architektonického riešenia – kamennej Steny spomienok, ktorá tvorí pozadie pre sochu, je Ing. arch. P. Žalman. Podľa autorov pamätníka holokaustu v Bratislave má byť ich návrh osadený už koncom augusta '97 [online] [cit. dňa 22. 9. 2013]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/2070984/podla-autorov-pamatnika-holokaustu-v-bratislave-ma-byt-ich-navrh-osadeny-uz-koncom-augusta-97.html#ixzz34JeVNOEK>>.

41 Prvý slovenský pamätník holokaustu odhalia na budúci týždeň v Bratislave [online] [cit. dňa 22. 9. 2013]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/2059261/prvy-celoslovensky-pamatnik-holokaustu-odhalia-na-buduci-tyzden-v-bratislave.html#ixzz34Je2wDqy>>.

Pamätný deň

Prelomovým v kontexte kreovania politiky spomínania na holokaust v Slovenskej republike sa stal rok 2000. Na jeseň toho roku bol medzi oficiálne štátne sviatky a pamätné dni zaradený 9. september – *Deň obetí holokaustu a rasového násilia*.⁴²

Návrh na jeho uzákonenie predniesol v parlamente v septembri 2000 vtedajší poslanec Robert Fico. Reagoval tak na iniciatívu prezidenta Slovenskej republiky Rudolfa Schustera. Táto aktivita bola súčasťou snáh o etablovanie SR v medzinárodných demokratických inštitúciách a ich štruktúrach, pričom prioritou bolo členstvo SR v Európskej únii.⁴³ Významná bola v tejto súvislosti aj účasť prezidenta SR na medzinárodnom stretnutí 23 hláv štátov a vrcholných predstaviteľov 46 štátov sveta, ktorí podpísali 29. januára 2000 Štokholmskú deklaráciu medzinárodného fóra o holokauste. Deklarácia zdôrazňovala význam pripomínania holokaustu a ochrany pamiatky holokaustu pred jeho popieračmi. Zároveň upozornila na zodpovednosť medzinárodného spoločenstva v boji proti genocídám, etnickým čistkám, rasizmu, antisemitizmu a prejavom xenofóbie. Prirodzeným pokračovaním tejto deklarácie bolo vytvorenie Medzinárodnej pracovnej skupiny na výskum, vzdelávanie a pripomínanie holokaustu (ITF, dnes IHRA),⁴⁴ ktorá začala združovať štáty s cieľom vytvoriť spoločnú platformu na výskum, vzdelávanie a pripomínanie holokaustu vo svete. Slovenská republika sa od roku 2000 uchádzala o členstvo v tejto skupine. Po splnení všetkých požiadaviek kladených na členské štáty sa SR v roku 2005 stala jej riadnym členom.⁴⁵ Medzi požiadavkami na

42 Zákonom č. 396 z 31. 10. 2000 sa dopĺňa zákon NR SR č. 241/1993 Z. z. O štátnych sviatkoch, dňoch pracovného pokoja a pamätných dňoch v znení neskorších predpisov. Pozri: <www.zbierka.sk>, čiastka 163, strana 4457. Celý proces je možné sledovať vďaka zápisom z rokovaní NR SR na <<http://www.nrsr.sk/dk/>>, kde je prístupný materiál tlač 0686 – návrh poslancu R. Fica na vydanie zákona. Podal ho v júni 2000; ďalej sú k dispozícii autorizované stenografické záznamy z rokovaní NR SR dňa 13. 9. 2000 (prvé čítanie) a 31. 10. 2000 (druhé a tretie čítanie a hlasovanie a schválenie nového zákona).

43 Pozri *Chronológia prístupového procesu SR do EÚ* [online] [cit. dňa 20. 1. 2016]. <<http://www.nrsr.sk/web/?SectionId=17>>.

44 IHRA – International Holocaust Remembrance Alliance. <<https://www.holocaustremembrance.com/>>.

45 V tomto prípravnom období som bola členkou slovenskej delegácie v ITF/IHRA a mala som na starosti napĺňanie podmienok členstva v oblasti vzdelávania o holokauste.

členstvo bolo aj uzákonenie pamätného dňa holokaustu v každom členskom štáte.

Robert Fico pri predkladaní návrhu zákona o pamätnom dni vysvetlil, prečo za tento deň navrhuje práve 9. september.⁴⁶ Požiadaval poslancov a poslankyne o podporu návrhu „pretože je veľmi dôležitý z pohľadu vysporiadania sa Slovenska nielen s históriou, ale aj so súčasnosťou“, je mementom „vo vzťahu k ľuďom, ktorí trpia rasovou nenávisťou v súčasnosti“.⁴⁷ Poslanci v diskusii navrhovali, aby bol pamätný deň venovaný aj záchrancom židov, resp. v záujme komplexnosti sviatku chceli rozšíriť záber na všetky skupiny občanov, ktorí boli počas holokaustu prenasledovaní. Napokon odhlasovali pôvodný návrh.⁴⁸ Preto je tento pamätný deň na Slovensku venovaný nielen obetiam holokaustu, ale obetiam rasovej nenávisti a násilia vo všeobecnosti. Pietne slávnosti pri príležitosti tohto dňa komunikujú však predovšetkým tému holokaustu.

V čase predkladania návrhu sa konali podporné akcie na jeho prijatie. Múzeum židovskej kultúry sprístupnilo výstavu čiernobielych fotografií Yurího Dojča *My, čo sme prežili*.⁴⁹

Nadácia Solidarita⁵⁰ a prezident Rudolf Schuster udelili pamätnú

---

46 Robert Fico hovoril podrobne o historických faktoch viažucich sa na 9. september 1941 – vtedy bolo prijaté vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení židov (Židovský kódex), aj o následných procesoch, ktoré toto nariadenie vyvolalo a ktoré dnes označujeme termínom *holokaust*. Výber práve tohto dátumu zameriava pozornosť na protižidovskú legislatívu ľudáckeho slovenského štátu a je predmetom diskusií a polemík odbornej i laickej verejnosti, ktoré neboli v centre pozornosti tejto štúdie.

47 Pozri *Společná česko-slovenská parlamentní knihovna*. Záznam 13. září 2000 [online] [cit. dňa 18. 3. 2014]. <<http://www.psp.cz/eknih/1998nr/stenprot/036schuz/s036015.htm>>.

48 Autorizovaný záznam zo zasadnutia 36. schôdze NR SR dňa 13. 9. 2000 [online] [cit. dňa 18. 3. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1998nr/stenprot/036schuz/s036015.htm>>.

49 Yurí Dojč – umelecký fotograf, narodený na Slovensku, žijúci v Kanade. Viac na jeho stránke dostupnej na internete: <<http://www.yuridojc.com/>> [online] [cit. dňa 1. 2. 2016].

50 Nadáciu Solidarita založili Monika Beňová (neskoršia členka strany Smer) a JUDr. Bernard Ondrejka ako fyzické osoby dňa 9. augusta 1999. Nadácia mala veľmi široký záber aktivít od rozvoja duchovných hodnôt a ochrany ľudských práv až po prednáškovú činnosť a podporu športu a telesnej výchovy. Viac pozri *Zoznam nadácií* [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.nadacia.sk/zoznam-nadacii/>>.

medailu rómskej spisovateľke Elene Lackovej za umelecké stvárnenie rómskeho holokaustu.⁵¹

Rok po uzákonení – v septembri 2001 – sa konali prvé oficiálne oslavy Pamätného dňa obetí holokaustu a rasového násillia (ďalej PDOH). Ceremoniál a sprievodné podujatia v Bratislave a v Banskej Bystrici inicioval vtedajší prezident SR. Odhalil pamätník od talianskeho sochára Umberta del Negra, venovaný nadáciou Smer, v záhrade prezidentského sídla⁵² a položil veniec k Pamätníku holokaustu na bratislavskom Rybnom námestí. V rámci Pamätného dňa udeľoval prvé medaily za boj proti rasovému násilliu.⁵³ Múzeum židovskej kultúry pripravilo výstavu fotografií izraelského autora Dana Natafa *Tri náboženstvá v Jeruzaleme*. V Banskej Bystrici otvorili výstavu *Izrael a my* v priestoroch Múzea Slovenského národného povstania (ďalej MSNP). V neďalekej Kremničke⁵⁴ sa prezident Rudolf Schuster zúčastnil na kladení vencov pri pamätníku zavraždených obetí. Na týchto historicky prvých spomienkových oslavách sa zúčastnil aj poslanec izraelského parlamentu Jossi Katz.⁵⁵

-
- 51 Bližšie pozri *Pamätný deň obetí holokaustu v monitoringu médií v období 1990 – 2012*. [Výskumná správa projektu VEGA. č. 2/0069/11; 2013. 230 s.] Archív textov Ústavu etnológie SAV, inv. č. 1481. ďalej skrátene PDOH: 24 – 25.
- 52 Médiá uvádzajú v kontexte verejných spomienkových aktivít v roku 2000 Nadáciu Solidarita a o rok neskôr Nadáciu Smer. Ako správkynia je v oboch prípadoch uvádzaná Monika Beňová, členka strany Smer-SD.
- 53 Prevzali ich autor Pamätníka holokaustu v Bratislave sochár M. Lukáč, ďalej architekti M. Veselý a J. Fatran, ale aj redakcia novín Rómsky list a dokumentaristka O. Pohanková. Za vedeckú prácu o holokauste boli ocenení etnografka Soňa Kovačevičová a izraelský historik, pôvodcom zo Slovenska, Robert Büchler.
- 54 Kremnička je dnes predmestie Banskej Bystrice. Po potlačení SNP tu od 5. novembra 1944 do 11. februára 1945 nacisti a členovia Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy (HG) popravili v protitankových zákopoch 747 civilistov – Slovákov, Židov, Rómov. O židovských obetiach sa oficiálne začalo hovoriť až v 90. rokoch 20. storočia, keď bol pôvodný pomník od architekta Dušana Jurkoviča z roku 1949 doplnený pamätníkom židovských obetí od architekta Juraja Fatrana *Pomník obetiam fašistických represálií* [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.najkrajisikraj.sk/pamiatky/banska-bystrica-pomnik-obetiam-fasistickych-represalii-v-kremnicke/>>.
- 55 Viac PDOH: 30 – 33.

Postupne začali po celom Slovensku vznikať aj pamätné miesta a s nimi previazané pietne aktivity. Medzi prvými bola pamätná tabuľa na železničnej stanici v Poprade (odhalená v roku 2002). Je venovaná pamiatke židovských dievčat z úplne prvého transportu zo Slovenska do nacistického koncentračného tábora Auschwitz. Ďalšie tabule pripomínajú lokálne židovské komunity a ich osud: v Trstenej z roku 2006,⁵⁶ v Žiline,⁵⁷ Bardejove, Medzila-borciach, v priestoroch Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici aj v areáli pamätného miesta v Kremničke a na ďalších miestach. Pamätné tabule a pamätníky boli sprístupnené aj v priestoroch synagóg a na židovských cintorínoch (napr. v Bratislave, Bánovciach nad Bebravou, Trenčíne, Námestove, vo Zvolene, Dunajskej Strede a ďalších mestách).

Dnes, pätnásť rokov po uzákonení tohto pamätného dňa, si dovo-lím tvrdiť: samotné uzákonenie je síce oficiálnym, no formálnym aktom, ktorý sám osebe nestačí na rozprúdenie celospoločenskej diskusie o prvom samostatnom štáte Slovákov, jeho totalitnom režime a holokauste na Slovensku. Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia sa od roku 2001 stal významným dátumom, ale predovšetkým v kalendároch vrcholných predstaviteľov Slovenskej republiky: prezidenta, predsedu národnej rady, predsedu vlády, a pochopiteľne reprezentantov židovskej komunity na Slovensku. Na ceremoniáli v hlavnom meste Slovenska práve oni tvoria akté-rov, aj podstatnú časť divákov. Prejavy politikov obsahujú informá-cie o prenasledovaných židoch, o vplyve tzv. Židovského kódexu na ich život, interpretujú holokaust ako tragédiu židov, ktorá sa nesmie zopakovať.⁵⁸ Nereflektujú toto historické obdobie komplexne, ale

56 Zaujímavosťou tejto tabule je fakt, že bola osadená na podnet študentov miestneho gymná-zia, webová stránka mesta ju medzi pamätnými tabuľami nemá, rovnako absentuje zmienka o židovskej komunite v Trstenej pred holokaustom.

57 V Žiline je niekoľko miest a tabúľ, ktoré pripomínajú obdobie holokaustu. Pamätník *Cesta bez návratu* na Závodskej ceste bol postavený v roku 2004 na mieste zberného tábora, zriadeného počas deportácií, ktorý sústreďoval židov z celého vtedajšieho slovenského štátu pred ich deportáciou do nacistických koncentračných táborov. Pozri <<http://www.zilina.sk/prispevy/1911/v-ziline-si-opaet-uctili-obete-holokaustu>> [online] [cit. dňa 10. 1. 2015]. Útek židov Vrhu a Wetzlera, pôvodom zo Slovenska, pripomína tabuľa osadená v roku 2014. Viac na <<http://zilina-gallery.sk/picture.php?/47081/category/181>> [online] [cit. dňa 10. 11. 2015].

58 „Tento deň je sviatkom ľudskej dôstojnosti a sviatkom obnovenia pamäte“ vyjadril sa pri

výberovo. Prvé roky po uzákonení PDOH spomínali v prejavoch len obeť: židovských obyvateľov, ktorí boli prenasledovaní, diskriminovaní a vraždení. Postupne do prejavov pribudla skupina záchrancov,⁵⁹ ktorí – ohrozujúc životy vlastné i svojich blízkych – pomáhali prenasledovaným židom. Ale kým boli židia prenasledovaní? Pred kým ich niektorí statoční spoluobčania chránili? To v prejavoch nezaznieva často a len málokedy z úst politikov. O bremente Slovákov, potrebe vyrovnáť sa s touto kapitolou moderných dejín, hovoria verejne odborníci, resp. ľudskoprávni aktivisti a reprezentanti mimovládnych organizácií.⁶⁰ V prejavoch politikov sa len sporadicky spomínajú tí, ktorí stáli na čele vojnového Slovenska, a teda boli aj (minimálne) politicky zodpovední za dianie v ňom. Len veľmi zriedkavo sa politici venujú faktu, že na čele ľudáckeho režimu stál rímskokatolícky kňaz Jozef Tiso a vo vrcholných štátnych inštitúciách bolo viacero reprezentantov predovšetkým tejto cirkvi. Súčasní vrcholní predstavitelia rímskokatolíckej cirkvi sa na spomienkových podujatiach oficiálne nezúčastňovali. V roku 2013 prvýkrát vystúpil s prejavom metropolita Bratislavskej arcidiecézy, arcibiskup Stanislav Zvolenský. Vo svojom vystúpení povedal: „Katolícka cirkev na Slovensku sa díva na túto mimoriadne bolestnú časť svojich dejín pohľadom, ku ktorému nás vedie duch Svätého písma... pre cirkev, aj pre cirkev na Slovensku, je dôležité prehlbovať aj vedomie o previnení, ktorým sa v minulosti

---

príležitosti tohto výročia Robert Fico na Rybnom námestí v Bratislave v roku 2002. „Naša pamäť má občas čudné diery. Preto by som rád na tomto pietnom mieste pripomenul podiel a aktívnu účasť židov na Slovenskom národnom povstaní.“ Viac na <<http://www.kroky.eu/2015/09/09/9-september-den-obeti-holokaustu/>> [online] [cit. dňa 30. 9. 2015].

59 V roku 2007 napríklad Robert Fico informoval o tom, že vo Zvolene by mal vzniknúť nový pamätník na obdobie holokaustu – Park ušľachtilých duší. „Bude určený tým obyvateľom Slovenska, ktorí sa pokúsili zachrániť Židov počas obdobia holokaustu, ale pritom zomreli na mieste alebo v koncentračných táboroch“ – priblížil. Pozri <<http://www.cas.sk/clanok/23040/tragediu-slovenskych-zidov-si-v-bratislave-uctili-desiatky-ludi.html>> [online] [cit. dňa 3. 5. 2013].

60 V roku 2013 na túto tému pre agentúru SITA hovoril riaditeľ Nadácie Milana Šimečku L. Oravec: „Slovensko a jeho čelní predstavitelia sa nedokážu dosť dobre vyrovnáť najmä so sentimentom za našou prvou štátnosťou... ani so skutočnosťou, že deportáciu slovenských Židov neriadili nacisti, ale naši vlastní starí rodičia.“ Viac na <<http://www.webnoviny.sk/slovensko/clanok/727641-bremeno-slovakov-deportacie-riadili-nasi-stari-rodicia/>> [online] [cit. dňa 10. 1. 2013].

synovia a dcéry vzdialili od ducha Ježiša Krista a posolstva evanjelia... S hlbokou ľútosťou spomíname na tragédiu, ktorú šoa (hebrejský termín pre vyvražďovanie Židov počas druhej svetovej vojny – pozn. red.) predstavuje pre našu vlasť, a preto jednoznačne odmietame akúkoľvek nenávisť, rasizmus, zneuctenie ľudskej dôstojnosti ktorejkoľvek ľudskej osoby.“⁶¹ Arcibiskup Zvolenský hovoril aj o kultivácii svedomia, potrebe bojovať proti antisemitizmu, ale nevyjadril sa k problematickým postavám rímskokatolíckych duchovných, ktorí stáli v čele vojnového slovenského štátu.

V prejavoch politikov, aj iných spoločenských autorít, počas pamätného dňa takmer úplne absentuje reflexia toho, aký vplyv mal totalitný ľudácky režim na obyvateľov krajiny. Hoci aj oni boli súčasťou protizidovskej politiky v praxi a spoluvytvárali „okolie holokaustu“ (Nižňanský, 2005b: 192).

Pri porovnaní obsahov a formulácií v súčasných politických prejavoch a vo vyhlásení v rámci PDOH s dvomi historicky prvými vyhláseniami z rokov 1987 a 1990, prvé, čo si všimneme, je rozdielny výber pojmov a formulácií. Staršie vyhlásenia neskrývane hovoria o odprosení v mene svedomia, resp. sú snahou úprimne sa ospravedlniť za konanie svojich predkov a ich činy proti židovským susedom počas holokaustu. Súčasní politici k takýmto jednoznačným formuláciám nesmerujú.⁶²

Príslušníci majority – bežní občania, ako sa javí aj podľa ich účasti na spomienkových podujatiach, majú pocit, že ich sa tento pamätný deň netýka, a tak sa k nemu aj stavajú. Ignorujú ho, hoci práve ich predkovia boli „pri tom“ – ako diváci, a niekedy aj aktéri rasového násillia, ktoré tento pamätný deň pripomína. Ako novú kvalitu v hľadaní spoločnej platformy reprezentantov židovskej komunity a rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku možno vnímať

61 Pozri *Politici a zástupcovia cirkví spomínali na hrôzy holokaustu* [online] [cit. dňa 10. 1. 2013]. Dostupné na internete <<http://www.webnoviny.sk/slovensko/politici-a-zastupcovia-cirkvi-spomina/727916-clanok.html>>.

62 Vyhlásenie z roku 1987 obsahuje formuláciu „... by sme však chceli odprosiť v mene nášho svedomia, v mene ľudskej kresťanský signatári i v mene náboženskej viery“ a z roku 1990: „Chceme sa úprimne ospravedlniť za všetko, čím sa naši predchodcovia prevínili proti židovským spoluobčanom za druhej svetovej vojny...“; pozri pozn. 3 a 4.

vyjadrenie stanoviska predsedu Katolíckej biskupskej konferencie a predsedu Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku k aktuálnej situácii v spoločnosti po marcových parlamentných voľbách 2016, v ktorých sa do parlamentu dostala pravicová extrémistická strana. Vo vyhlásení sa okrem iného hovorí: „História pozná mnohé prípady, keď sa štátna moc obrátila proti Židom a podrobila ich krutému a neľudskému zaobchádzaniu. Cirkvi už neraz v minulosti odsúdila takéto skutky a označila ich za neprípustné. Preto odsudzuje aj zločiny a krivdy voči Židom, ktoré sa udiali na Slovensku v rokoch 1939 až 1945.“⁶³

Členovia jednotlivých židovských náboženských obcí, ktoré dnes existujú na Slovensku, v podstate od konca druhej svetovej vojny určitým spôsobom spomínajú na holokaust a udalosti s ním spojené. *Askary* – spomienkové slávnosti – sa konajú zväčša v termínoch konkrétnych lokálnych deportácií.

Pamätné miesta vytvárajú a podujatia organizujú aj obhajcovia vojnového slovenského štátu a jeho vrcholných reprezentantov. Tieto aktivity rezonujú aj v médiách. Vari najvýznamnejšie sú spomienkové akcie okolo 14. marca, výročia vyhlásenia samostatného slovenského štátu v roku 1939. V hlavnom meste sú pravidelne organizované *Pochody za národ*.⁶⁴ Na nich sa stretávajú uctievači „martyra slovenského národa“ prezidenta Jozefa Tisa, a to z celého Slovenska. Účastníci tohto pochodu každoročne kráčajú centrom Bratislavy, zastavia sa pred prezidentským palácom, kde sídlil ich idol v rokoch 1939 – 1945 a končia pri jeho symbolickom hrobe. Hoci Jozefa Tisa odsúdili ako vojnového zločinca a popravi- li v roku 1947, v slávnostných prejavoch na cintoríne je vyzdviho- vaný ako významná a nasledovania hodná osobnosť a jeho rozsudok je interpretovaný ako nespravodlivý.

---

63 Celé vyhlásenie pozri *Spoločné vyhlásenie predsedu KBS a predsedu UZŽNO* (Ústredný Zväz Židovských Náboženských Obcí). <<https://www.tkkbs.sk/view.php?cisloclanku=20160314041>> [online] [cit. dňa 14. 04. 2016].

64 Viac mediálne informácie o pochodoch: <<https://pospolitost.wordpress.com/2009/03/15/pochod-za-narod-pravdu-obuskami-neumlcite/>>; <<http://aktualne.atlas.sk/nacionalisti-sa-hotuju-na-14-marca-verejnost-oziva/slovensko/spolocnost/>>; <<http://www.humanisti.sk/view.php?cisloclanku=2013030028>> [online] [cit. dňa 10. 11. 2015].

Pozvánky na tento pochod, aj na iné podobne orientované akcie sú, spolu s vysvetleniami významu 14. marca a samostatného slovenského štátu, šírené prostredníctvom internetových stránok. Rétorika jednotlivých textov je podobná: „Po prvýkrát v modernej histórii sme mali svoj vlastný národný štát, ktorý nebol súčasťou iného štátneho celku. Mať svoj štát znamená pre národ život, nemať svoj vlastný štát znamená pre národ zánik... Nie je podstatné, ako sa štát ďalej vyvíjal, ani to, aké dlhé mal trvanie. Podstatné je to, že bol oficiálne a v súlade s právom vyhlásený a všetkými vtedajšími európskymi štátmi de jure a de facto uznaný. Pre rozvoj národa mal nezmazateľný prínos... Na Slovensku doposiaľ nepôsobila vláda, alebo nebola politická sila, reprezentovaná v oficiálnej politike, ktorá by mala úprimnú snahu očistiť naše dejiny od nánosov propagandy minulého režimu a vyhlásiť deň vzniku našej štátnosti za štátny sviatok.“⁶⁵

V čase *Pochodu za národ* sa konali občianske aktivity aj z druhej strany spektra – protifašistické zhromaždenia, diskusie o moderných dejinách Slovenska, o potrebe ich kritickej reflexie, ktoré obvykle pripravujú ľudskoprávne mimovládne organizácie. Médiá dianie monitorujú a prinášajú krátke správy, ktoré však často nie sú analytické. Politici sa vyjadrujú zväčša zdržanlivo, mnohí v reakciách odkazujú na to, že túto tému majú riešiť historici. Nezaujímajú jasné stanovisko, lebo vedia, že vojnový slovenský štát vzbudzuje v časti slovenskej spoločnosti stále pozitívne konotácie. Uprednostňujú priazeň voličov pred ich kultiváciou, scitlivovaním a pred ich nasmerovaním ku kritickej reflexii tohto obdobia.⁶⁶

Ambivalentné hodnotenia tejto historickej etapy sú podporované aktivitami obhajcov vojnového slovenského štátu. Sú v spoločnosti

65 <<http://www.svornost.org/pochod-za-narod-14-marec-2010-bratislava/>> [online] [cit. dňa 10. 11. 2015].

66 Tento trend potvrdili aj udalosti z februára 2013, keď poslanecký klub Smeru-SD stiahol vlastnú nomináciu Juraja Kalinu na post predsedu Správnej rady Ústavu pamäti národa. Jasne sformulované kritické stanovisko J. Kalinu k osobe Jozefa Tisu, prezidenta vojnového slovenského štátu, spustilo medializovanú roztržku v radoch Smeru-SD, a nakoniec spôsobilo, že ho Smer nenasadil do volieb za šéfa ÚPN. Podrobne na <<http://www.topky.sk/cl/100535/1339162/Prochazka-otvorene-o-volbach-do-UPN--Kalina-isiel-dole--lebo-nebol-ludak->> [online] [cit. dňa 20. 4. 2014]; ďalej <<http://www.sme.sk/c/6676875/kandidat-smeru-na-sefa-upn--kalina-tisa-oslavovat-nebudem.html>> [online] [cit. dňa 20. 4. 2014].

stále prítomné – v podobe pamätníkov, pamätných tabúl a pomenovania verejných priestorov miest podľa politických reprezentantov slovenského štátu (1939 – 1945), ktorí boli odsúdení ako vojnoví zločinci (Jozef Tiso má spomienkové tabule v Bytči, Rajci, Oščadnici a ulicu vo Varíne, Ferdinand Ďurčanský bustu v Rajci). K tejto nejednoznačnosti prispieva aj dnešné úsilie časti predstaviteľov rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku o blahorečenie spišského biskupa Jána Vojtaššáka, ktorý sa stal obeťou komunistického režimu. Zamlčuje sa fakt, že v predchádzajúcom ľudáckom režime bol členom Štátnej rady, aktívne vystupoval v otázkach protižidovského zákonodarstva a zohral aktívnu úlohu v arizačnom procese Baldovských kúpeľov. Meno Jána Vojtaššáka nesie ulica na sídlisku Vlčince v Žiline. Tieto aktivity a snahy sú vysvetľované ako normálny stav v demokratickej spoločnosti, kde platí úcta k pluralite názorov a slobode prejavu.

Bohato medializovaná bola v roku 2011 aj kauza busty Ferdinanda Ďurčanského (vládneho predstaviteľa ľudáckeho režimu vojnového slovenského štátu), ktorú na námestí Slovenského národného povstania⁶⁷ v Rajci postavili z rozhodnutia Mestského zastupiteľstva v Rajci. Tento skutok rozvrátil diskusie v spoločnosti: medzi odborníkmi,⁶⁸ politikmi, aj verejnosťou.⁶⁹ Reprezentanti Historického odboru Matice slovenskej⁷⁰ verbálne zaútočili na vtedajšiu

67 Je paradoxné, že busta ministra vojnového slovenského štátu stojí na námestí SNP, ktoré bolo namierené proti režimu, ktorý F. Ďurčanský reprezentoval.

68 Vyhlásenie Historického ústavu SAV k osobe Ferdinanda Ďurčanského [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.jetotak.sk/editorial/vyhlasenie-historickeho-ustavu-sav-k-osobe-ferdinanda-durcanskeho>>.

69 Počas roka 2011 sa v médiách k odhaleniu busty Ferdinanda Ďurčanského kriticky vyjadrila vláda Ivety Radičovej (po predčasných voľbách 10. 3. 2012 ju nahradila vláda na čele s Robertom Ficom). Viac: *Vláda odsúdila Ďurčanského bustu v Rajci* [online] [cit. dňa 1. 7. 2011]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/5967340/vlada-odsudila-durcanskeho-bustu-v-rajci.html#ixzz1RM8SeVi4>>. Podobne kriticky je sformulované aj Vyhlásenie Rady vlády SR pre ľudské práva z júna 2011 [online] [cit. dňa 1. 7. 2011]. Dostupné na internete: <<http://www.vlada.gov.sk/vyhlasenie-rady-vlady-sr-pre-ludske-prava-narodnostne-mensiny-a-rodovu-rovnost-k-odhaleniu-busty-ferdinandovi-durcanskemu-v-rajci/>>. Prezident Ivan Gašparovič sa vyjadroval k odhaleniu busty F. Ďurčanského v Rajci aj J. Esterházyho v Košiciach a označil to za problém. Viac: Gašparovič dal do pozornu Maďarsko [online] [cit. dňa 25. 8. 2011]. Dostupné na internete: <<http://www.aktuality.sk/clanok/192294/gasparovic-dal-do-pozoru-madarsko/>>.

70 Matica slovenská je zadaná ako verejnoprávna ustanovizeň, ktorej činnosť je dotovaná

vládu Ivety Radičovej, keď odsúdila glorifikáciu predstaviteľa ľudáckej vlády. Priebeh aj obsah diskusie boli v podstate stretom dvoch základných prúdov v odbornom i spoločenskom diskurze Slovenska, ktoré reflektujú históriu vojnového slovenského štátu z rôznych ideologických pozícií (Vrzgulová, 2013a: 173 – 182). Podľa matičiarov bolo „prirodzené, že občania si dôstojne pripomínajú jeho (Ďurčanského, pozn. M. V.) nezanedbateľný vklad do národno-emancipačného hnutia“.⁷¹ Predstavitelia druhého prúdu upozorňovali, že „[V] čase, keď v niektorých európskych krajinách (napríklad v Rakúsku) novinári a historici identifikujú mestá a obce, ktoré nacistickým lídrom v 30. a 40. rokoch udelili čestné občianstvo, aby toto občianstvo mohlo byť zrušené, na Slovensku sa rozhodnutím mestského zastupiteľstva v Rajci inštalovala busta osobe stelesňujúcej zločinnú likvidačnú rasovú politiku, genocídu, pričom ľudia, angažujúci sa v činnosti štátom podporovanej inštitúcii, tento fakt otvorene obhajujú... A aby toho nebolo málo, tak na pôde parlamentu... zazneli z úst poslanca KDĽ slová o Jozefovi Tisovi, odsúdenému po vojne za vojnové zločiny, ako ‘mučeníkovi’ ... To, čoho sme svedkami v posledných týždňoch na Slovensku, už nie je skrytá alebo plazivá, ale úplne otvorená hodnotová revízia a rehabilitácia domáceho fašizmu.“⁷²

Nie je neobvyklé, že politici, ktorí verejne v Pamätný deň obetí holokaustu a rasového násillia upozorňujú na povinnosť nezabudnúť na tragédiu židovských spoluobčanov, sa rovnako verejne vyjadrujú o význame napr. Matice slovenskej pre spoločnosť Slovenska.⁷³ Hoci práve v tejto organizácii financovanej štátom pracujú a publikujú viacerí apologeti vojnového slovenského štátu, resp. spochybňovači holokaustu na Slovensku. Vyzdvihujú a významávajú ľudí, ktorí slúžili ľudáckemu režimu na významných

---

zo štátneho rozpočtu SR. Viac: *Legislatíva a financovanie Matice slovenskej* [online] [cit. dňa 2. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://old.culture.gov.sk/ministerstvo/financie/legislativa-a-financovanie-matice-slovenskej>>.

71 PDOH: 210 – 212.

72 PDOH: 211.

73 Takto ambivalentne pôsobia napríklad prejavy a vyhlásenia súčasného predsedu vlády SR Roberta Fica. Viac na <<http://www.aktuality.sk/clanok/233923/maticu-slovensku-treba-ke-d-sa-vytraca-mravnost-avizuje-fico/>>; <<http://www.vlada.gov.sk/robert-fico-na-konferencii-matica-slovenska-v-narodnych-dejinach/>>.

postoch. Reprezentanti tohto prúdu v diskurze o slovenskom štáte (1939 – 1945) a jeho protižidovskej politike majú dnes otvorenú i skrytú podporu v existujúcich parlamentných stranách. Tie ich nominujú napríklad do vedenia Ústavu pamäti národa (ÚPN), ktorého úlohou je skúmanie a dokumentovanie dvoch totalitných režimov, ktoré poznačili moderné dejiny Slovenska.⁷⁴

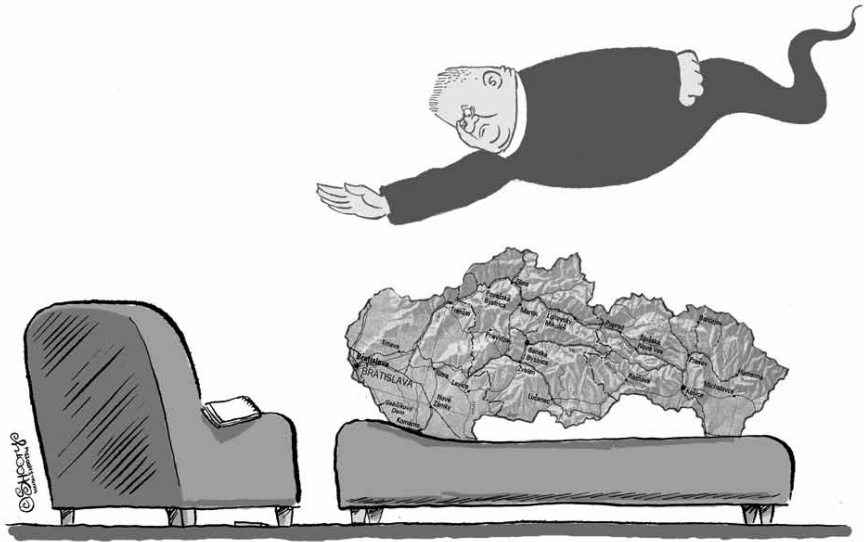
Ambivalentný odkaz, ktorý štátom „posvätené“ pripomínanie holokaustu na Slovensku šíri smerom do spoločnosti, ovplyvňuje obrazy slovenského štátu (1939 – 1945), ktoré sú komunikované na mikroúrovni spoločnosti. Celkom prirodzene bol jedným z významných determinantov v našich výskumoch zameraných na spomienky židovských aj nežidovských pamätníkov na dané historické obdobie. Zdá sa však, že skôr ovplyvňuje pamätníkov v tom, čo počas rozhovorov nepovedali.

Holokaust sa stal „leitmotívom“ histórie 20. storočia a tento fakt je v konflikte s kreovaním národnej identity európskych národov. Tá sa totiž primárne zameriava na historické udalosti a obdobia, na ktoré môžu byť príslušníci daného národa hrdí. Tie pôsobia mobilizačne a spájajú celé národné spoločenstvo. Nové spôsoby spomínania na holokaust však, ako konštatuje rakúska historička Heidemarie Uhl (pozri Uhl, 2008: 60), predstavujú „kritickú korektúru“ predchádzajúcej národnej spomienkovej tradície, lebo pripomínajú, čo sme „my“ urobili „tým druhým“. Presadzovanie takých tém a spomienok na historické udalosti či osobnosti, ktoré vyvolávajú v spomínajúcej skupine (kolektíve) pocity viny, zodpovednosti či iné negatívne emócie spojené s negatívne vnímaným konaním našich predkov, sa obvykle realizuje tlakom „zvonka“ (Kubišová, 2014: 92). Politiky spomínania na holokaust, ktoré

---

74 Ústav pamäti národa má hlavnú úlohu: „... sprístupniť utajenú činnosť represívnych orgánov v dobe neslobody 1939 – 1989 a určiť zodpovednosť za porobenie vlasti, vraždenie, zotročovanie, lúpenie a ponižovanie, morálny a hospodársky úpadok sprevádzaný justičnými zločinmi a terorom proti nositeľom odlišných názorov, deštrukciu tradičných princípov vlastníckeho práva a zneužívanie výchovy, vzdelávania, vedy a kultúry na politické a ideologické účely“, ako aj „učiniť zadosť všetkým, ktorí boli poškodení štátom, čo porušoval ľudské práva a vlastné zákony“ – úryvok z preambuly zákona, ktorým bol ÚPN zriadený. Viac na <http://www.upn.gov.sk/sk/o-ustave-pamati-naroda/>.

sa kreovali na Slovensku od roku 2000, boli tiež ovplyvnené skôr vonkajšími procesmi či ambíciami zahraničnej politiky Slovenska. Aj preto sa u nás štátom ukotvené spomínanie na holokaust a jeho obeť realizuje ešte stále výrazne formálnymi a nejednoznačnými spôsobmi.

HOLOKAUST NA SLOVENSKU V SPOMIENKACH PAMÄTNÍKOV DVE PERSPEKTÍVY

Doterajšie výskumy obdobia vojnového slovenského štátu a holokaustu realizované na Slovensku metódou oral history zachytili spomienky dvoch skupín pamätníkov. Ľudí, ktorí boli v sledovanom historickom období prenasledovaní na základe protižidovského zákonodarstva, a ľudí patriacich do tzv. mlčiacej väčšiny, ktorá tvorila lokálne okolie holokaustu (Nižňanský, 2005b:192). To boli nežidovskí susedia prenasledovaných. V kontexte predchádzajúcej kapitoly výsledky uvedených výskumov interpretujem cez prizmu týchto otázok:

Ako politiky spomínania na holokaust a obrazy holokaustu komunikované v aktuálnom spoločenskom (politickom) diskurze ovplyvnili našich respondentov pri spomínaní na holokaust na Slovensku?

Aké obrazy holokaustu (mentálne, resp. verejné reprezentácie) predstavujú spomienky na holokaust vo dvoch špecifických skupinách respondentov?

Rozhovory s ľuďmi, ktorí žili počas vojnového slovenského štátu, nakrúcam už druhú desiatku rokov. Skúmam a analyzujem spomienky židovských svedkov holokaustu,⁷⁵ zachytených vo výskumoch, ktoré som spomínala v prvej kapitole. Spracovala som publikáciu o prvom oral history projekte zameranom na holokaust na Slovensku (Vrzgulová, 2002, 2005, 2012a). Zaoberala som sa viacerými témami, ktoré sú obsiahnuté v jednotlivých rozhovoroch. Sledovala som, akým spôsobom sú v spomienkach konštruované

---

75 Označenie židovskí pamätníci je pracovné a odráža fakt, že respondenti boli v zmysle protižidovskej legislatívy platnej na Slovensku (1938 – 1945) označení za židov a v dôsledku toho prenasledovaní a diskriminovaní. Oni samotní sa nemuseli identifikovať so židovstvom. Na označenie tejto skupiny respondentov používam synonymický termín *preživší* – *survivors*.

vzťahy medzi židovskou komunitou a nežidovskou majoritou na lokálnej úrovni spoločnosti v období pred holokaustom, počas neho a po ňom. Zaujímalo ma vytváranie obrazov „osobných holokaustov“ jednotlivých narátorov – v ich spomienkach na každodenný život v mestách a dedinách Slovenska. Tie obsahujú obrazy všedného života pred holokaustom, počas zavádzania protižidovskej legislatívy (prvé kroky genocídy židov) do ich životov. Reflektujú ich skúsenosti z pracovných táborov na Slovensku, z koncentračných táborov mimo územia Slovenska, prinášajú spomienky na život s cudzou identitou, s falošnými dokladmi, na úteku, v úkrytoch. Rovnako som sledovala opisy situácií spojených s koncom vojny a s návratom domov po jej skončení. Zaujímali ma špecifiká svedectiev žien, detí, profesijných skupín a ďalšie otázky (Vrzgulová, 2000, 2001, 2006, 2007a, b, 2010a, b, 2011a, b). Informácie získané počas formálnych aj neformálnych rozhovorov či priateľských osobných stretnutí mi pomohli skonštruovať si pomerne komplexný raster rôznorodých obrazov o prežitých udalostiach, ako sú zachytené v spomienkach jednotlivých pamätníkov. Vďaka etnologickým metódam výskumu je tento obraz prienikom faktov, ich interpretácií a v neposlednom rade aj neverbálne vyjadrených emócií, ktoré sprevádzali ich opätovné prežívanie počas rozhovorov.

Od roku 2011 k židovským svedectvám, svedectvám obetí, pribudli aj spomienky nežidovských pamätníkov – divákov⁷⁶ (*bystanders*), ako ich zjednodušene nazývam, inšpirovaná kategorizáciou Raoula Hilberga (pozri Hilberg, 2002). Tento výskum ešte stále pokračuje a rozširuje naše poznatky o nové informácie a interpretácie. Nakrútené rozhovory sú v procese spracovania.⁷⁷

Výsledkami oral history výskumov zameraných na obdobie holokaustu, ktoré som doteraz na Slovensku realizovala, sú audio-

---

76 Pojem *divák* vo vzťahu k výskumom, ktoré spomínam, označuje príslušníka zo skupiny nežidovských pamätníkov, ktorí v sledovanom historickom období boli deťmi, resp. slobodnými dospelými jedincami. Vzhľadom na svoj vek v danej historickej dobe ešte nemali možnosť oficiálne zasahovať do realizácie protižidovských nariadení, mohli ich však pozorovať.

77 Kým archív videonahrávok v Nadácii Milana Šimečku z projektu *Osudy tých, ktorí prežili holokaust* je už spracovaný a predstavuje prvý odborne vedený oral history archív na Slovensku, prístupný pre odbornú verejnosť, videozáznamy z projektu *Zločiny proti ľudskosti* sú v procese spracovania a nie sú zatiaľ verejne dostupné.

respektíve videozáznamy spomienok pamätníkov. Chápem ich ako individuálne obrazy historických udalostí, pričom spomínanie jednotlivcov vnímam ako proces podmienený na jednej strane ich individuálnymi schopnosťami a dispozíciami, na druhej strane sociálnym prostredím, v ktorom sa nachádzali pri prežívaní minulých udalostí, a v ktorom sa nachádzali v čase spomínania.⁷⁸

Pri práci s výpoveďami ma zaujímala predovšetkým ich obsahová rovina. Pre potreby tejto knihy som robila ich tematickú analýzu (Riessman, 2005: 1 – 7). Tá sa sústreďuje na subjektívne informácie o minulosti, ktoré respondent vo svojom spomínaní podáva. Aj v tomto prípade platí, že jazyk spomienky nebýva špeciálnym predmetom výskumu. Každú výpoveď som tematickým výberom delila na menšie úryvky – fragmenty, ktoré som ďalej skúmala. Tento spôsob práce často používajú bádatelia pracujúci s rozhovormi, respektíve životopisnými príbehmi, zozbieranými metódou oral history.⁷⁹

Respondentov, ktorých spomienky takto analyzujem, pracovne označujem ako židovských a nežidovských pamätníkov, ich výpovede vnímam ako konštrukcie historických udalostí z dvoch perspektív – z hľadiska obete a z pohľadu diváka holokaustu. Skupiny respondentov, ktoré vznikli týmto pracovným zaradením, predstavujú zároveň reprezentácie dvoch (zjednodušene povedané) skupinových pamätí reflektujúcich rovnaké historické obdobie cez prizmu vlastného zážitku. Obe majú špecifickú výpovednú hodnotu. Jej význam sa zvyšuje vzájomným dopĺňaním, prienikom spomienok z rôznych pozícií, ktoré v danom historickom období zastávali (prenasledovaní a prizerajúci sa).⁸⁰

---

78 Maurice Halbwachs upozorňoval na *sociálnu podmienenosť* spomínania a na význam zdieľaných predstáv pre skupinu – kolektív. Ako konštatoval, rozpätávanie a spomínanie sa odohrávajú vždy v rámci určitých sociálnych kontextov – v prostredí rôznych sociálnych skupín. Pomocou týchto sociálnych rámcov sa dajú vysvetliť tak procesy spomínania, ako aj procesy zabúdania (Halbwachs, 2010).

79 Vo svojich prácach takto postupoval napr. P. Salner, českí špecialisti orálnej histórie, aj kolektív autoriek a autorov publikácie *Návraty* (2016).

80 Významná kategória *záchranco*, ktorí židom pomáhali, zachraňovali ich pred transportmi a prenasledovaním, nie je súčasťou tejto práce, ani mojich doterajších výskumov. Je potrebné uviesť, že v spoločnosti na Slovensku rezonuje vedomosť o záchrancoch, a to vďaka udeľovaniu štátneho izraelského ocenenia *Spravodlivý medzi národmi*, ktoré sa stalo od 90. rokov 20. storočia každoročným slávnostným ceremoniałom pri príležitosti Medzinárodného dňa obetí holokaustu (27. 1.) s mediálnou podporou.

A. Perspektíva obetí⁸¹

Prvý výskum zameraný na spomienky, životné príbehy židovských svedkov holokaustu sa uskutočnil päťdesiat rokov po skončení druhej svetovej vojny a holokaustu.⁸² Hlavný dôraz pri nakrúcaní týchto výpovedí sme kládli na vyzozprávanie vlastného kompaktného životného príbehu respondentom, s dopĺňajúcimi otázkami zo strany výskumníka na záver rozhovoru. Táto požiadavka sa viac či menej dodržiavala podľa dispozícií a schopností respondenta samostatne formulovať svoju autobiografiu. Z hľadiska sociálneho, náboženského, geografického, rodového, ale aj veku tvorili respondenti rôznorodú skupinu, ktorá nepredstavovala reprezentatívnu vzorku (Salner, 1997: 14 – 20). V našom záchrannom výskume bolo jediné kritérium účasti – respondentov súhlas so zapojením do projektu.

V tejto časti predstavujem výber zo židovských výpovedí. Mojm cieľom je ukázať, na aké situácie si pamätníci tejto skupiny s odstupom minimálne piatich desaťročí najčastejšie spomínali (chceli spomínať), čo a ako si zapamätali, resp. chceli, aby zostalo zapamätané/zaznamenané. Analýzou ich spomienok som získala predstavu, aké obrazy holokaustu sa stali súčasťou ich životného príbehu. Ako je toto historické obdobie jedinečne konštruované v ich individuálnych interpretáciách. Vo výpovediach som identifikovala hlavné tematické okruhy, ktoré sa najčastejšie objavovali, z nich som vybrala konkrétne časti spomienok tak, aby reprezentovali čo najväčšiu rôznorodosť skúseností pamätníkov. Vybraté úryvky spomienok som zoradila chronologicky, hoci spomínajúci vo svojich výpovediach často nedodržiavali časovú následnosť jednotlivých udalostí a situácií. Vznikla tak suma výpovedí – obrazov jednotlivých procesov a situácií, ktoré sa v rokoch pred holokaustom, počas neho a po ňom odohrali na lokálnej úrovni. Predstavujú život a vzťahy židov a nežidov v medzivojnovom

---

81 Pojem *obeť* v mojom texte označuje jedinca, ktorý počas existencie slovenského štátu (1939 – 1945) bol prenasledovaný na základe vtedy platných protižidovských právnych noriem.

82 Peter Salner si kládol otázku, kedy sa skončil holokaust. Dospel k záveru, že psychické a fyzické následky holokaustu pokračujú a prenášajú sa na ďalšie generácie. Na označenie tohto fenoménu použil označenie „*holokaust po holokauste*“ (Salner, 2005: 78).

období, zmeny týchto vzťahov v dôsledku politických udalostí v roku 1938/39, podoby protižidovskej politiky na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 (diskriminácia, arizácie, deportácie), konanie miestnych predstaviteľov ľudáckeho režimu (okresných náčelníkov, miestnych veliteľov Hlinkovej gardy, radových gardistov, reprezentantov štátnej moci a pod.), a napokon obrazy situácií, ktoré nastali pre respondentov po oslobodení a skončení druhej svetovej vojny. Za tematickou skupinou výpovedí nasledujú moje analýzy a interpretácie.⁸³

Život pred zmenou

„Ja pochádzam z východného Slovenska, moja dedina sa volá Brežnica, to bol niekedy okres Stropkov. My sme bývali na vidieku, otecko mal dosť veľké hospodárstvo, boli sme osem detí, ale najstarší syn odišiel do Ameriky. Ostali sme sedem detí. Všetky deti sme boli veľmi usilovné a pomáhali na hospodárstve. Mali sme veľmi dobrých susedov, čo nám pomáhali a žili sme veľmi pekne a boli k nám veľmi úctiví. Čo potrebovali, vždycky prišli k nám a my sme im vždycky pomáhali. Ale bohužiaľ, naraz sa to stalo veľké nešťastie, prišiel Slovenský štát a ten štát slovenský rozdelil našu celú rodinu.“
(ž, 1921, 1)

„Pochádzam z Humenného z remeselníckej rodiny, môj otec bol klampiar a boli sme šiesti. Boli sme chudobní. Tá predstava, že všetci židia boli bohatí obchodníci, je principiálny omyl. Humenné malo vtedy okolo 7 500 obyvateľov, z nich 2 400 boli židia, z nich možno polovica boli ani nie stredná vrstva... moji rodičia pochádzali z Podkarpatskej Rusi. Keď sa zobrali, žili v Berehove, to bolo vtedy Československo,

---

83 Ku každej tematickej skupine uvádzam vybrané ukážky. Každá výpoveď má na konci v zátvorke uvedený údaj obsahujúci rod respondenta, dátum narodenia a označenie, pod ktorým je svedectvo zaradené v archíve Nadácie Milana Šimečku. Výpovede sú v úvodzovkách, graficky odlišené od ostatného textu, tri body v texte znamenajú, že pred/za uvedeným textom je veta, 3 body v hranatej zátvorke znamenajú, že pred/za uvedeným textom je celý odsek ďalšej výpovede. V oblych zátvorkách uvádzam neverbálne prejavy respondenta.

ináč sme žili na hranici maďarsko-československej. Otec hľadal lepšie pracovné podmienky, odišiel aj s rodinou, ... do Humenného a tam sa narodil môj brat a o dva roky ja. Žili sme skromne, pre mňa chudoba nie je neznáma.” (m, 1932, HCH)

... „Skôr než by som začal hovoriť o sebe, by bolo žiadalo sa povedať niečo o meste, v ktorom som žil, kde som sa narodil, kde som strávil svoju mladosť. Bolo to mesto Topoľčany, ktoré bolo typické tým, že z približne osem tisíc obyvateľov tohto mesta, viac ako tretina boli židia... Je typické, že starostom bol zvyčajne príslušník Hlinkovej ľudovej slovenskej strany a jeho zástupcom žid. Ale to nebránilo tomu, že v tom čase vždy počas židovských sviatkov, najmä počas Nového roku a Jom Kipuru, pán starosta Ž., ktorý bol z HSLŠ vtedajšej, prišiel vždycky aj s ďalšími prominentmi mesta, aj s ďalšími ako vzácnny, čestný hosť do synagógy. Takže ono v tom čase, povedal by som, tieto dve etniká v Topoľčanoch veľmi pokojne nažívali.” (m, 1919, 71)

„... narodila som sa v roku tisíc deväťsto tridsať päť v Trenčíne. Tu som aj prežila detstvo, ktoré vlastne, ešte bol mier, bolo bezproblémové. V ulici sme mali tam hádam osem detí môjho veku, takže sme sa ako hrávali, proste bez nejakých, na schovávačky a tak ďalej. Otec bol zubný lekár a mama mu pomáhala, teda jednak v ordinácii... a jednak bola ako domáca, teda starala sa o domácnosť.“ (ž, 1935, 97)

„Narodil som sa dvadsať druhého júla tisíc deväťsto dvadsať jeden ako syn učiteľa na židovskej škole. Nebohý otec mal všetkých učiteľov v láske. Keď niečo potreboval z hociakej školy, z hospodárskej, učňovskej, prišli k nemu na radu. Bol najlepším matematikom, preto mu robilo radosť, keď vedel svojim kolegom pomôcť. Od roku tisíc deväťsto dvadsaťsedem až do roku tridsaťtri som chodil do meštianskej školy v Sečovciach.” (m, 1921, 99)

„... mladost som prežila v Ružomberku... vyrastala som v rodine strednej spoločenskej vrstvy. Vychované sme boli so sestrou spolu veľmi tolerantne a mali sme veľa priateľov, či už zo židovskej komunity, alebo z nežidovskej komunity... V Ružomberku bola židovská komunita veľmi zaujímavá, pokroková, neboli tam nejaké ortodoxné časti, skôr neologické a tak priateľstvo s inými náboženstvami, to bolo úplne prirodzené. Mali sme kamarátov, dievčatá chodili s kresťanskými chlapcami, kresťanskí chlapci dvorili židovským dievčatám, boli tam miešané manželstvá a myslím, že vzťah bol úplne prirodzený, tak ako medzi mladými ľuďmi mal byť. No, ľudovú školu som vychodila v Ružomberku, potom som navštevovala gymnázium reálne a v búrlivých rokoch tridsaťosem, tridsaťdeväť som maturovala.“ (Ž, 1920, 23)

„... narodil som sa v takej malej východoslovenskej dedinke pri Prešove, Pušovce sa volá, v rodine ortodoxných Židov, pričom otca som nepoznal, pretože otec padol na ruskom fronte... ja som sa narodil vo februári a on padol v októbri 1916, takže ja som bol otca nepoznal. Mama dostala ako vojnová vdova, ako sa vtedy hovorilo, trafikú, mala taký malý obchodík, a šenk, no a musím povedať, že sme patrili k takým, na východnom Slovensku bolo dosť takej chudoby židovskej a my sme patrili k tej vrstve chudobných Židov... mama bola pobožná Židovka, každú sobotu svätila, v piatok večer sa zapalovali sviečky a pamätám sa, že susedia to veľmi rešpektovali... dedina bola katolícka a mama veľmi dobre vychádzala s tými ľuďmi a oni s ňou. Dokonca tak ďaleko dobre, že susedka, volali sa M., ináč ten môj priateľ z detstva ešte žije, ja ho občas navštevujem, tak susedka keď išla na pole, tak dala svojho chlapčeka polročného alebo ročného alebo ešte mladšieho proste mojej mame, aby ho dojčila.“ (m, 1916, 2)

Obdobie pred holokaustom, ku ktorému sa viažu spomienky respondentov, je možné zjednodušene ohraničiť existenciou prvej Československej republiky 1918 – 1938, pričom spomienky sa v závislosti od veku narátora viažu zväčša až k 30. rokom minulého storočia. Toto obdobie spomínajúci konštruujú cez prizmu

následne prežitého obdobia holokaustu. Práve táto komparácia v spätnom formulovaní vlastnej biografie u narátora spôsobuje, že vyzdvihuje predovšetkým pozitívne zážitky a skúsenosti. Toto, okrem faktu, že prežitie holokaustu relativizuje predchádzajúce spomienky v kladnom zmysle („pred holokaustom nemohlo byť naozaj zle“), spôsobuje aj tzv. spomienkový optimizmus. Narátor hovorí o období svojho detstva, mladosti a spája si ho väčšinou s radostnými, príjemnými spomienkami. Zároveň si spomínajúci ako dieťa či tínedžer nevybavuje vážne problémy postihujúce rodinu, pretože ak nejaké boli, riešili ich rodičia zväčša mimo sveta detí. Uzavretosť, resp. otvorenosť v židovsko-nežidovskej komunikácii býva v spomienkach prepojená s charakterom vzťahu pamätníka (širšie jeho rodiny) k židovskému náboženstvu, resp. so stupňom asimilácie jeho rodiny, ale aj konkrétnou situáciou v lokalite, kde bývali.⁸⁴

V rozhovoroch preživší spravidla hodnotia obdobie pred holokaustom ako pokojné, charakterizujú ho opismi šťastného detstva, pohody v rodine, priateľskej atmosféry v lokalite a v podstate tolerantnými vzťahmi tak v židovskej komunite, ako aj v rámci celého lokálneho spoločenstva.

Zmena v židovsko-nežidovských vzťahoch

„Každý spomínal začiatok holokaustu štrnásteho marca tridsaťdeväť, ale ja z vlastnej skúsenosti viem, že fakticky sa to začalo už pri mobilizácii v tridsiatom ôsmom roku. Keď sme chodili do školy, vtedy už sa začali zoskupovať určité spolužiačky do Hlinkovej mládeže a začali od nás bočiť. Už bolo vidieť ten rozdiel, jako bolo do tej doby a ako sa chovali potom. Taktiež mnohí už z českých profesorov, ktorých bolo u nás na gymnáziu prevažne, sa začali zaoberať s tým, že zo Slovenska odídu.“ (Ž, 1928, 91)

---

84 Súbor videonahrávok z projektu *Osudy tých, ktorí prežili holokaust* v archíve Nadácie M. Šimečku nepredstavuje reprezentatívnu vzorku židovskej komunity na Slovensku, ani po holokauste a už vôbec nie pred holokaustom. Absentujú predovšetkým biografické spomienky ortodoxných židov, ktorí však holokaust buď neprežili, alebo sa na Slovensko po roku 1945 nevrátili, resp. najneskoršie koncom 60. rokov 20. storočia emigrovali a nemohli byť zaradení medzi respondentov projektu realizovaného v 90. rokoch.

„Prvé moje spomienky na to, že došlo k niečomu strašnému, začali šiesteho októbra tisícdeväťsto tridsaťosem, keď vznikla autonómia⁸⁵ a v noci k nám prišli tí aktívni ľudáci a chceli, aby sa do rána vytlačili plagáty v našej tlačiarňi o tom, že vznikol Slovenský štát. Nedlho po tej udalosti prišiel do Topoľčian rečníť Ďurčanský, Ferdinand Ďurčanský, ktorý hovoril z balkóna mestského domu a hovoril tam zhromaždenému davu: 'Pozrite sa, toto všetko sú židovské obchody, tu všade bývajú židia, toto všetko bude vaše.'" (Ž, 1928, 83)

„Na jeseň 1938 všetkých tých židov, ktorí pochádzali z Maďarska alebo z Poľska, ktorí nemali občianstvo, či domovské právo, tak ich sťahovali preč.⁸⁶ My sme boli hneď v prvej várke a vystaňovali nás z Humenného na hranicu maďarskú. Viete, ja som mal vtedy šesť rokov, som mala ísť do prvej triedy, takže moja pamäť na tú dobu je útržkovitá... pamätám sa, že môj starší brat mal perinu či dve a bývali sme v stohu slamy. Tam sme boli asi desať lebo štrnásť dní na tej hraničnej čiare v podstate. Bolo tam veľmi veľa rodín, desiatky a desiatky. Potom došlo k tej politickej dohode a my sme sa vrátili domov. Prišli sme do toho nášho domčeku a tam nebolo nič. Proste ani lyžička. Všetko si susedia rozobrali. [...] Ešte sa musím vrátiť k tomu, ako sa susedia chovali, keď sme sa vrátili. Hovorili nám: 'Tak my sme si mysleli, že už neprídete, tak sme si to zobrali...' Bola tam jedna pani R., tú si pamätám dobre, tá povedala mame pani tá-a-tá vám zobralo toto. Moja mama sa bála, tak ona išla pýtať tie veci nazad.

85 Respondentka myslí vyhlásenie autonómnej Slovenskej krajiny – v rámci tzv. druhého Československa – dňa 6. októbra 1938.

86 Muž opisuje svoj zážitok s prvým pokusom o násilné vyvezenie židov z územia. Iniciovalo ho nariadenie ministerského predsedu J. Tisu krátko po Viedenskej arbitráži, ktorej výsledkom bolo, že Slovensko bolo nútené odstúpiť svoje južné územia Maďarsku. Z tohto neúspechu slovenskej vlády boli obviňovaní najmä Česi a Židia. Dňa 4. 11. 1938 J. Tiso nariadil odsun nemajetných Židov na odstúpené územie a dočasné zadržanie Židov, ktorých majetok presahoval hodnotu 500 000 Kč (aby neemigrovali aj s majetkom). Príkaz bol následne zmenený a úrady mali s pomocou jednotiek HG deportovať Židov bez domovskej príslušnosti. Za nové hranice vyviezli asi 7 500 Židov. Maďarsko odmietlo prijať vyhostených Židov a vyhánalo ich naspäť k slovenským hraniciam. V delimitačnom hraničnom pásme tak vznikali tábory, kde žili Židia v katastrofálnych podmienkach (Veľký Kýr, Miloslavov, Štvrtok na Ostrove). Akcia bola napokon ukončená 8. 12. 1938 nariadením o povolení návratu Židov na Slovensko a navrátení ich majetku do ich rúk. Zdroj: *Základné pojmy spojené s holokaustom* [online] [cit. dňa 21. 1. 2016]. Dostupné na internete: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>> .

Podarilo sa jej získať nočný stolík a nejaké maličkosti. Bolo na to treba aj odvahy, lebo propaganda už robila medzi vzťahmi ľudí svoje... Tá pani R. bola obyčajná žena, ale to boli skvostní ľudia, naprosto jednoduchí, ale fantastickí ľudia.” (m, 1932, HCH)⁸⁷

“Bola som dosť živé dieťa a medzi spolužiakmi obľúbená... až jedného dňa sa odomňa začali strániť ostatné spolužiačky a tak si voľačo šuškali. Kukali sa pri tom na mňa a nevedela som pochopiť, že čo to znamená. Boli ešte tri židovky v triede okrem mňa... A aj učiteľ sa nejako zmenil, nebol už taký žoviálny, pýtal sa ma na také veci, čo som ani nemohla vedieť, ani to nevysvetlil. Viete, také dieťa to nechápe. Nerozumela som tejto zmene... Potom som teda bola vlastne aj rada, že sa dostanem z tej triedy preč. Robila som teda prijímacie skúšky a začala som aj chodiť do toho nemeckého gymnázia. Asi tak päť alebo šesť týždňov, celý september a možno aj začiatok októbra. Keď jedného dňa stáli žiaci pred budovou a nepúšťali nikoho do školy. Vysvetľovali, že oni štrajkujú a profesori sa k nim pridali, že oni nechcú mať židov v škole. Že nechcú mať židovských spolužiakov a nechcú mať židov v škole. To ešte Židovský kodex, také nebolo nič. A že keď bude po štrajku, že to sa oznámi. Oni nevedeli, čo som zač. Skončilo to tým, že vylúčili všetkých židovských žiakov zo školy. Takže som vlastne zostala doma.” (ž, 1928, HCH)

„... začali sa sťahovať mračná vojny. Po meste sa zjavovali nadpisy ‘židia von!’, gardistické uniformy, rozbíjanie okien. Moji rodičia, matka bola krajčírka, otec mal stolársky podnik. Z noci na deň sme mali hviezdami pomaľovanú našu dielňu, kde bolo napísané, sa pamätám, ‘smradľavý žid, den Juden raus!’ a podobné nápisy. Takže ja som to ešte vtedy tak veľmi nechápal, ale z rozprávania mojich rodičov som sa dozvedel, že čo to asi znamenalo. Takže už bolo aj zábav menej, aj hrania menej, väčšinou sme sa zdržovali doma a cez našu ulicu vo dne i v noci pochodovali gardisti a vykrikovali ‘Češi peši do Prahy!’, to si pamätám aj ja, ‘židia do Palestíny!’. Bodaj by sa to bolo

---

87 Značka HCH znamená, že ide o prepis audiozáznamu v rámci výskumu metódou oral history *Deti a holokaust* pre organizáciu Hidden Child.

splnilo vtedy, tak by sme neboli skončili tam, kde sme skončili.“
(m, 1932, 48)

„... No už začal vtedy slovenský štát a bolo to zaujímavé, že ako veľmi svorne sme tam žili v tej Novej Bani a človek si myslel, že má samých priateľov a na druhý deň z tých najlepších priateľov sa naraz stali gardisti. A každý deň nám s niečím otravovali život, keď ešte ani tak neboli tie protižidovské zákony. Potom začali tie všelijaké nariadenia. Jeden deň prišli pre kožuchy, druhý deň zobrali písacie stroje.“(ž, 1920, 20)

„... No a tak som chodila do školy a v tridsiatom deviatom roku, keď nastali tieto časy, tak nám zakázali chodiť do školy, museli sme, spravili nám teda deväťročeny alebo osemročeny, už si nepamätám, osem tried ľudových a tam sme pokračovali. Môj otec mal výnimku jako poľnohospodár, tak my sme zatiaľ žili v klude, tu v Trenčíne. Nesmeli sme vychádzať ráno pred desiatou na ulicu, večer po ôsmej už sme museli byť doma, museli sme nosiť hviezdy, ktoré sme aj nenasili. Hoci nás v Trenčíne teda dobre poznali. Ale musím ešte povedať, že moji rodičia sa veľmi priatelili s ľuďmi, ktorí boli potom v Hlinkovej garde. Takí M. Veľmi dobrá priateľka bola moja mama s pani M. a potom sa stal pán M. veliteľom Hlinkovej gardy tu, v Trenčíne...” (ž, 1930, 85)

„ [...] už teda v štyridsiatom roku, sa tie pomery zhoršovali. Zhoršovali sa preto, že gardisti sa objavili aj v Mikuláši. Aj v Mikuláši boli každý večer pochody s výkrikmi, najmä pred židovskými domami: <Slovensko Slovákom, Palestína židákom!> [...] Jedného rána, v sobotu nad ránom, keď ešte otec pracoval, tak počul, že na tej kovovej rolete, niekto tam búcha. Tak išiel otvoriť, že kto je. No a keď teda povytiahol tú roletu, tak vtedy si všimol, že všetko je popísané antisemitickými heslami, protižidovskými a môj otec bol tvrdý človek. A keď videl toho chlapa s tým vedrom, s tou farbou bielou, tak chytil to vedro a praštil mu to na hlavu. Malo to potom svoje pokračovanie,

že nás ďalší večer, bola to nedeľa, nakládli celú rodinu do nákladného auta a to bola taká akcia, že nás vyviezli do Košíc.”(m, 1927, 4)

„Prišli k nám gardisti, spisovali, jaké máme svetre. Museli sme odovzdať kožuchy, museli sme odovzdať svetre. To prišli zbierať po domoch, po židovských rodinách. Prišli zbierať športové potreby, nesmeli sme mať lyže alebo nejaké iné náradie športové, proste vypadalo to, že tá situácia na Slovensku a v Trenčíne je neudržateľná. Odhodlal som sa preto, čomu sa dnes aj sám divím, že tu v Trenčíne nezostanem a nakoľko mnohí moji priatelia už boli zaradenci v pracovnom tábore v Novákoch, odhodlal som sa, že tam za nimi pôjdem.”(m, 1925, 108)

Vo svedectvách židovských respondentov je zmena spoločenskej a politickej situácie na Slovensku koncom 30. rokov 20. storočia zachytená diverzifikovane – vzhľadom na ich osobnú skúsenosť. Začiatok zmien vo vzťahoch židov a nežidov v ich bezprostrednom okolí spájajú s udalosťami veľkej histórie, ale aj s novou osobnou situáciou, alebo zmenou správania miestnych obyvateľov k ich rodine. Bod zlomu umiestňujú do jesene 1938 v súvislosti so všeobecnou mobilizáciou (vyhlásená 23. 9. 1938), resp. s vyhlásením autonómie Slovenska (6. 10. 1938). Zmeny signalizovali prejavy agresie (verbálnej či fyzickej) na verejných priestranstvách, prejavy politikov, ktoré spomínajúci predstavujú ako akty zastrašovania, resp. poukazujú aj na hospodársku podstatu meniacej sa politiky na Slovensku – záujem o židovský majetok. Spomienka muža z Humenného, ktorý ako šesťročný musel s celou rodinou opustiť po Viedenskej arbitráži mesto, keďže rodičia mali domovskú príslušnosť v lokalitách, ktoré pripadli Maďarsku, upozorňuje na osudy ľudí počas vôbec prvých deportácií zo Slovenska. Po určitom čase sa síce mohli vrátiť domov, no ten v podstate pre nich už prestal existovať. Vyplienené byty a nezáujem nežidovských susedov o ich situáciu boli jasným signálom zmeny. Vznik slovenského štátu v marci 1939 je v spomienkach ďalším pokračovaním premeny situácie, ktorá bola predzvesťou prenasledovania nielen

židovských obyvateľov, ale aj odporcov nastupujúceho ľudáckeho režimu a iniciovala aj odchod českých pedagógov z tried našich pamätníkov. Všadeprítomná ľudácka protižidovská propaganda začala rozdeľovať spolužiakov a spolužiačky, oddeľovať predstaviteľov niektorých menších od slovenskej katolíckej majority.

Tak ako sa v spomienkach diferencuje datovanie bodu zlomu, tak aj zmena situácie v spoločnosti je opisovaná buď ako proces, ktorý sa vyvíjal pomaly (postupné zákazy obmedzujúce pohyb po verejných priestoroch, nosenie hviezdy, obmedzenia vlastníckych práv, odovzdávanie predmetov osobnej potreby), alebo ako náhly, a teda prekvapivý zlom (protižidovské nápisy), v ktorom vonkajšie aj vnútorné politické udalosti radikálne ovplyvnili správanie nežidovských obyvateľov voči svojim židovským susedom. (Ne)komunikácia s miestnymi židmi na verejnosti charakterizuje zmenenú atmosféru na lokálnej úrovni, ignorovanie židovských susedov, vyhýbanie sa kontaktom s nimi. V spomienkach pamätníci zdôrazňujú, že zmeny v správaní (štrajk žiakov a profesorov v nemeckom gymnáziu, lokálne nariadenie o vylúčení židovských žiakov zo štátnych škôl) a konaní na lokálnej úrovni v niektorých prípadoch prišli skôr ako oficiálne legislatívne nariadenie. Výpovede naznačujú, ako si židovskí respondenti vysvetľujú pohnútky a dôvody konania svojich majoritných susedov. Spomínajúci sčasti opisujú aj vlastné postoje a konanie prenasledovaných. Vzhľadom na vtedajší vek pamätníkov bolo však ich chápanie vtedajšej situácie limitované, a často závislé od vysvetlenia, rozhodnutí a vzoru správania rodičov.

Protizidovská politika v praxi: arizácie,⁸⁸ hospodárske výnimky

„Potom môjmu otcovi arizovali obchod. Ešte pred tým, dávno, keď už to začalo byť také, jak môj otec hovoril zasmradené, tak predal kníhtlačiareň a kníhviazačstvo, pretože i tak nesmel zamestnávať árijských robotníkov. Potom zostal len obchod a ten, čo kúpil to kníhviazačstvo a kníhtlačiareň arizoval náš obchod... My sme už čakali tú arizáciu, lebo on pomerne neskoro arizoval. Niekedy na jeseň štyridsaťjeden a arizácie prebiehali už od roku štyridsať, myslím. Tak my sme už čakali. Už môj otec vypredával, nedokupoval tovar. No samozrejme, bolo veľké rozčúlenie, lebo to bolo niečo, čo vybuďoval môj otec. Ale on sa... všetko je relatívne. Ten arizátor sa ešte pomerne slušne k nám choval, čo mi nezabudol okolo roku sedemdesiat dva, tri, štyri, päť mi to povedal. ‘Ja som bol z tých slušných. Ja som vás neposlal do Osvienčimu.’ Toto mi povedal! [...] K tomu by som chcela jednu vec povedať. Do toho obchodu sme sa nikdy nedostali.“
(ž, 1929, 83)

---

88 Vyvlastnenie a prevod židovského majetku do rúk nových „árijských“ majiteľov... Arizačný proces prebiehal niekoľko rokov. V prvej, takzvanej *evolučnej fáze*, ktorá trvala do jesene 1940, sa začala arizácia podnikového (firemného) majetku a poľnohospodárskeho majetku. Na jeseň 1940, po posilnení radikálneho krídla v HSLŠ, sa začala *radikálna fáza* arizácie. Vláda zriadila Ústredný hospodársky úrad, ktorý postupne získal právomoc organizovať arizáciu všetkých druhov majetku s výnimkou poľnohospodárskeho majetku... Od začiatku roka 1941 do apríla roku 1942 bolo zlikvidovaných viac ako 10 000 firiem židovských majiteľov a ďalších viac ako 2 000 bolo arizovaných (teda prevedených do vlastníctva nežidov). Boli zablokované bankové účty Židov, ako aj cennosti, ktorými disponovali. Bola obmedzená možnosť Židov vyberať si hotovosť a nakladať so svojím majetkom. Do domov a bytov Židov boli menovaní tzv. dočasní správcovia. V dôsledku arizačných opatrení sa v priebehu roka 1941 stali Židia sociálne odkázanou skupinou obyvateľstva, pričom na prelome rokov 1941 a 1942 až 64 000 Židov z celkového počtu asi 90 000 nebolo schopných vyžiť zo svojho majetku. To bol jeden z hlavných dôvodov, pre ktorý sa predstavitelia ľudáckeho režimu ochotne podujali deportovať slovenských Židov na územie pod kontrolou nacistického Nemecka, a to aj napriek upozorneniam, že deportácie budú znamenať smrť deportovaných, a napriek informáciám o masovom vraždení Židov nacistami na okupovanom území Sovietskeho zväzu. Viac na <http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy> (stiahnuté 21. 1. 2016).

„[...] Ešte by som chcel podotknúť, že podnik, ktorý mal otec v Bratislave, bol zarizovaný hneď. Jeden arizátor sa ujal celého toho majetku a takisto náš byt bol obsadený i s vecami, ktoré sme už nikdy nevideli. Takisto celé zariadenie toho otcovho podniku, to všetko ten arizátor ako zobral. To sme sa dozvedeli po skončení vojny...”
(m, 1932, 48)

„... Vtedy už platili tzv. protižidovské zákony, ktoré sa nás bytostne dotýkali. Otec nepracoval, vystaňovali nás z bytu, ktorý sme obývali v prízemí domu, ktorý bol našim vlastníctvom v Tepliciach. Zarizoval nás jeden zubný technik teplický, člen Deutsche Partei, ktorý otca vystaňoval z tohoto nášho komfortného bytu, kde bola ordinácia, čakáreň a náš trojizbový byt v rámci tohto domu. Ako vlastníka ho vystaňoval na prvé poschodie a sám okupoval tento zubný technik to prízemie, nakoľko bol člen Deutsche Partei a bol dentista a čakáreň, ordinácia plus byt sa mu hodilo. A nedalo sa proti tomu ani brániť, ani protestovať, človek rešpektoval všetko, aby mal pokoj. Ale to boli len začiatky...” (ž, 1935, 86)

„Ja som bol pri tom. Bolo to tak, že prišiel arizátor s výmerou a povedal môjmu otcovi a môjmu strýkovi, aby okamžite opustili priestory toho obchodu, ktorý mali a aby okamžite išli preč. V momente, okamžite, nič iného v tom nebolo... Z toho domu sme sa museli vystaňovať, lebo tam sa nastaňoval on. [...] Nebudem ho tu menovať, je to nezaujímavé, nežije už, myslím, že ani jeho žena nežije. Ja som ho ešte po vojne videl potom. Veľmi sa staral o svoju budúcnosť, nielen s tým, že môjmu otcovi a strýkovi všetko, čo si nadobudli za celý život, že im zobral, ale staral sa o svoju budúcnosť tak, že prišiel príkaz do Novák, aby mňa ako potenciálneho dediča môjho otca, hádam takého, ktorý prežije fašistický štát, aby ma zlikvidovali, aby ma odtransportovali.“ (m, 1925, 108)

„... my sme teda prežili tie roky štyridsaťdva, štyridsaťtri vzhľadom k tomu, že sme mali papierového arizátora, poslanca slovenského

štátu, ktorý bol evanjelikom, ale bol to človek veľmi slušný a keďže mal spojenie na to štrnásť oddelenie⁸⁹ v Bratislave, kde vedúcim bol vtedy Vašek a Pečúch, aspoň myslím, že sa volal tak, asi trikrát nám vybavili predĺženie takej výnimky...“ (Ž, 1930, 22)

„Môj otec ako hospodársky dôležitý žid dostal prezidentskú výnimku,⁹⁰ čiže my sme žili na Slovensku aj v čase deportácií legálne. Nenosili sme hviezdu. Napriek tomu, že chodil do zamestnania, tak určite boli ľudia, ktorým to prekážalo. Robili všetko možné preto, aby sa ho zbavili, preto sme sa začali sťahovať zo Zvolena do Martina – tam som začala chodiť do ľudovej školy, do prvej... V Martine sa celá história znovu zopakovala. Zasa začali poukazovať na otca, jedni naši známi zariadili, že sme sa z Martina dostali do Bratislavy. Bývali sme po podnájnoch... Po potlačení povstania v 44-om prestali platiť prezidentské výnimky. Nieкто nás mal veľmi dobre v evidencii, neviem, či to bolo udanie, ale skrátka jedného pekného večera prišla skupina, boli tam nejakí v tých kožených kabátoch, čo bolo znakom gardistov a aj nejaký nemecký vojak. Naložili nás do auta a odviezli nás do takej sústreďovacej kancelárie. Vtedy sa hovorilo na Edlovej ulici a ja si myslím, že je to dnes ulica Ľudmily Podjavorinskej. Vtedy som mala sedem rokov, ale veľa vecí z tej doby vidím jasne aj dneska. Tam sme boli jednu noc a ráno nás previezli, nie samých, ale so skupinou ľudí do Seredi. To bol zase sústreďovací tábor a v Seredi sme

89 Bolo to 14. oddelenie ministerstva vnútra. Usmerňovalo protizidovské opatrenia v oblasti občianskej a policajnej. Vzniklo na jeseň roku 1941. Organizovalo 1. etapu deportácií židov zo Slovenska v roku 1942. Prvým šéfom oddelenia bol Gejza Konka, ktorý viedol oddelenie aj počas prípravy prvých transportov židov zo Slovenska. V apríli 1942 ho vystriedal Anton Vašek. Vašek sa vo funkcii prednostu 14. oddelenia správal cynicky a korupčne a pre svoje správanie bol prezývaný aj „židovský kráľ“. V roku 1946 bol A. Vašek Národným súdom odsúdený k trestu smrti a obesený. Zdroj: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>> (stiahnuté 21. 1. 2016).

90 Možnosť zachrániť sa pred deportáciou prostredníctvom výnimiek, ktoré udeľoval prezident (udelil ich asi 1 000, ktoré chránili približne 4 000 osôb), ministerstvá či Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ). Boli udeľované osobám potrebným pre hospodársky a verejný život SR, alebo židom prekrsteným pred 14. 3. 1939 či židovským partnerom zo zmiešaných manželstiev. Celkovo ich bolo priznaných asi 15 889. Väčšinou však mali len dočasnú platnosť (po vypuknutí SNP boli hromadne odoberané) a tie, ktoré boli ponechané (najmä lekárom a pod.), nacisti nie vždy rešpektovali. Zdroj: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>> (stiahnuté 21. 1. 2016).

boli 27. septembra nás zobrali, dvadsiatehoôsmeho sme sa dostali do Seredi a do Osvienčima sme prišli prvého alebo druhého novembra.”(Ž, 1937, HCH)

Proces arizácií je v historiografii Slovenska pomerne rozpracovanou problematikou.⁹¹ Okrem rekonštrukcie jednotlivých legislatívnych krokov, fáz celého procesu, máme zachytené aj regionálne podoby tohto kľúčového prvku protižidovskej politiky vojnového slovenského štátu (Fiamová, 2010; Macko, 2010; Nižňanský, 2010; Paulovičová, 2010; Hlavinka, 2011; Kubátová, 2013). Sčasti sú prebádané aj reakcie nežidovských obyvateľov – predovšetkým v podobe žiadostí o arizáciu, sťažností či udaní na nových majiteľov (bývalých) židovských obchodov a podnikov. Prevzatie židovského majetku do kresťanských rúk, ako sa dobovo zvykla vysvetľovať arizácia, bolo dôležitým, ak nie najdôležitejším, bodom vnútornej politiky slovenského vojnového štátu. Očakávania a nádeje vkladané do tohto procesu napokon neboli naplnené. Predstavitelia majority, obyvatelia miest a dedín však ostali zaťažení aktívnou spoluúčasťou na štátom organizovanej a legislatívou požehnanej krádeži.

Židovskí preživší vo svojich spomienkach často uvádzajú, že dobre poznali „svojho“ arizátora, buď to bol bývalý zamestnanec ich obchodu či podniku, alebo konkurent v podnikaní. Ani arizátori netvorili homogénnu jednofarebnú skupinu. Diferencovali sa podľa vzťahu a prístupu k pôvodným židovským majiteľom, líšili sa

---

91 Prvý arizačný zákon č. 113/1940 Sl. z. z. 25. 4. 1940 o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v nich bol v platnosti iba 3 mesiace, rozoznával čiastočnú, úplnú, ako aj dobrovoľnú arizáciu. Prelom v tomto procese nastal po salzburských rokovaníach v júli 1940. Slovenský snem v septembri 1940 zákonom 210/1940 splnomocnil vládu počas jedného roka zrealizovať všetky potrebné opatrenia i v oblasti hospodárskej. Vláda následne začala vydávať nariadenia s cieľom čo najrýchlejšie vyradiť židov z hospodárskeho života krajiny – nar. č. 256/1940 Sl. z. o zamestnaní Židov, potom tzv. druhý arizačný zákon – nariadenie č. 303/1940 o židovských podnikoch. Tento hovoril o čiastočnej a úplnej arizácii, dobrovoľnú vylučoval. Podrobne sa arizáciám venoval aj tzv. Židovský kódex, vl. nar. č. 198/1941. Podobne vládne nariadenia a zákony upravovali aj poľnohospodársku pôdu vo vlastníctve židov, aj ich hnutelý a kapitálový majetok.

aj pohnútkami, ktoré ich viedli k arizácii a vzťahom k získanému majetku, a napokon reakciami a konaním po oslobodení. Vybraté výpovede hovoria o obohacovaní sa na úkor diskriminovaných židovských susedov, o postupoch, ktoré arizátori volili pri preberaní majetku. V niektorých prípadoch sa dokonca usilovali, nepriamo, o likvidáciu potenciálneho dediča arizovaného majetku. Arizácie však mohli byť aj dohodnuté a arizátor mohol byť priateľ, ktorý zabezpečil (možno za peniaze) výnimku pôvodného majiteľa. Tá mohla byť (dočasným) spôsobom ochrany celej rodiny pred deportáciami. Aké pohnútky arizátora k takýmto aktivitám viedli? Mohlo ísť o priateľskú nezištnú pomoc, humánny čin, no nemožno vylúčiť ani pragmatické či zištné ciele, ktoré sledoval využitím vedomostí a schopností židovského vlastníka. Veľavravná je spomienka ženy, ktorá bola v sedemdesiatych rokoch, tri desaťročia po vojne konfrontovaná s bývalým arizátorom obchodu jej otca. Pri stretnutí jej povedal, že bol na nich slušný, lebo ich neposlal do tábora Auschwitz. Je zaujímavé sledovať vo výpovediach takéto zmienky, kde sa dá odčítať spôsob, akým predstavitelia majority posudzovali svoje konanie a správanie voči židovským susedom, aké kritériá na „slušné správanie“ používali. V spomienkach sa objavuje aj opis života rodín, kde živiteľ rodiny mal výnimku ako hospodársky dôležitý žid. Aspoň načas mali možnosť uniknúť svojmu predurčenému osudu – deportáciám. No reakcie ich okolia boli znovu protichodné.

Deportácie⁹²

„V štyridsiatom druhom roku, keď už situácia bola dosť vyhrotená, tak jedného dňa sme dostali predvolania, nakoľko môj otec bol umelecký stolár, tak bol taký návrh, aby sme sa odsťahovali do seredského tábora... aby sme odišli z Bratislavy do koncentračného tábora v Seredi. Tak po zbalení najnutnejších vecí, si pamätám jako malý chlapec... nám pristavili nejaký voz, ktorý nám odviezol časti nášho nábytku a osobné veci a odviezli nás tábora.” (m, 1932, 48)

„V marci štyridsať dva dostali židovskí mladí ľudia povolanie na odvody. Totiž vznikla tu veľká vrstva mladých židovských ľudí, ktorá

---

92 Prvá vlna deportácií bola zrealizovaná v období od 25. 3. 1942 do 20. 10. 1942 a zasiahla 57 628 židov, z ktorých prežilo len niekoľko stoviek. Povolávacie lístky okresné úrady doručovali len 24 hodín pred nástupom do koncentračných centier. Celá akcia, ktorá bola koordinovaná políciou, jednotkami HG a oddielmi Freiwillige Schutzstaffel (FS), prebiehala chaoticky a snažila sa využiť moment prekvapenia. Povolánym bolo vysvetlené, že budú cennými pracovnými silami, ktoré si žiada Tretia ríša, a že tým pomôžu Slovenskej republike. Povolani si smeli zobrať so sebou 50 kg osobného majetku. Prvé transporty boli tzv. pracovné, transportovaní boli najmä mladí, práceschopní ľudia, ktorí mali údajne zabezpečiť pracovné prostredie pre nasledujúcich židov. Čoskoro za nimi nasledovali tzv. rodinné transporty, v ktorých sa nachádzali aj deti i starí ľudia, teda aj tí, ktorí sa nemohli zúčastniť na pracovnom procese. Väčšina transportov (38) bola vypravená do okolia Lublinu, ostatné (19) do okolia Osvienčima. Na základe svojoľvnej dohody predsedu vlády V. Tuku a H. Ludina, za každého vyvezeného žida Slovenská republika zaplatila 500,- RM (500 Ríšskych mariek = vtedy asi 5 000 Korún slovenských). Na Slovensku zostalo približne 24 tisíc židov. V prvej etape vydali predstavitelia slovenského štátu svojich občanov židovského pôvodu nacistom úplne dobrovoľne a z vlastnej iniciatívy. Slovenská republika ako prvý satelitný štát Nemeckej ríše realizovala tieto deportácie vlastnými mocenskými prostriedkami (HG).

Druhá vlna deportácií, 30. 9. 1944 – 31. 3. 1945, sa začala v období okupácie a potlačovania Slovenského národného povstania (SNP) a postihla okolo 13 000 židov. pričom sa už väčšinou neprihliadalo na udelené výnimky. Táto etapa, na rozdiel od prvej, prebehla z podnetu a priamo v réžii nacistov (Slovensko bolo obsadené nemeckou armádou) a sprevádzalo ju vraždenie priamo v pracovných koncentračných táboroch na Slovensku. Transporty tejto etapy smerovali najskôr do koncentračného tábora (KT) Auschwitz-Birkenau, koncom roka 1944 deportačné vlaky smerovali do Terezina. Ďalšími cieľovými stanicami boli KT Ravensbrück, Sachsenhausen či Bergen-Belsen. Zdroj: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>> [stiahnuté 21. 1. 2016].

bola bez práce. Do školy nesmeli chodiť, do vyšších škôl, prácu nedostávali, o majetky ich obrali a stali sa prakticky záťažou vtedajšej slovenskej vlády. A túto záťaž si slovenská vláda teda začala uvedomovať a riešiť svojím vlastným spôsobom. Tak najprv boli odvody ľudí, myslím od pätnásť do tridsať rokov. Ja som sa na tých odvodoch nezúčastnila, pretože som tušila, že to bude niečo zlého. Napriek tomu v marci štyridsať dva, ja hovorím o Bratislave... na moje veľké prekvapenie som dostala ten zvolávací rozkaz aj ja, ačkoľvek som sa tých odvodov nezúčastnila. Predpokladám, to je ovšem predpoklad, že som mala nejaký záznam policajný. Túto moju domnienku potvrdzuje ten fakt, že v tom prvom transporte, okolo tisíc žien, z Bratislavy, som bola jediná vysokoškolačka a jediná medička vôbec. No tak ja som bola prihlásená u môjho brata, ... a tak prišli k bratovi po mňa, a mu povedali, že keď jako sa nedostavím, že vezmú jeho. Brat bol vtedy už ženatý a rozšírilo sa po Slovensku, že tieto transporty pôjdu do slovenských továrni pracovať. A taký bol aj všeobecný teda medzi ľuďmi rozšírený názor. Takže ja som dobrovoľne na to zberné miesto išla, nechcela som ohroziť brata a na druhej strane som si povedala, že to mi nič neurobí, keď budem robiť v slovenských továrňach. No ovšem tam mne aspoň osobne už bolo od prvej chvíle jasné, že to ide o niečo iného. Poprvé nám odobrali všetko. Mne napríklad zobrali aj okuliare, ačkoľvek som už vtedy mala veľmi ťažkú refrakčnú vadu, ... mimo toho sme museli podpísať, že sa vzdávame celého majetku, ale že sa vzdávame aj slovenského štátneho občianstva, čím sme sa stávali bezdomovcami bez všetkých práv.“ (Ž, 1915, 10)

„... A keď sme sa vrátili v tridsiatom ôsmom roku do Topoľčian, tak žili sme tam ešte tak jak tak, jak gardisti chytali židov. Ja som náhodou tam s jedným gardistom, tak nebol gardista ešte, kamarádil s jedným šoférom... a ten potom sa stal veliteľ gardy v Topoľčanoch. A on ma trochu chránil. Keď bola chytačka na židov, tak on vždycky okolo môjho domu, ... sa obmotal. Keď išla garda tade povedal – já som už tam prekontroloval, stál ďalej. Ano? A potom povedal, vieš čo, pojdeme do Bratislavy, výjdem k Šaňu Machovi a vybavím ti legitimáciu. On mi chudák aj vybavil legitimáciu, môžem povedať, že chudák, lebo málokedy gardista bol taký. A prišiel som domú večer a už som tam mal plnú izbu gardistov, dvaja žandári. A ukázal som

im tú legitimáciu, čo som dostal, chytili, roztrhli a balte sa, padesát kiló a ideme preč. A sebrali nás na stanicu do vagóna a išli sme do Novák. To bolo dvadsiatehopátého mája tisícdeväťstoštyridsaťdva.“ (m, 1910, 89)

„V štyridsiatomdruhom roku sa už verejne hovorilo o tom, že pôjde židovská mládež na prácu, kde sa nehovorilo, hovorilo sa o Poľsku, o Ukrajine, tak išlo sa na prácu. [...] V Maďarsku som mala príbuzných zo strany mojej mamičky, tak sme sa rozhodli, že do toho Maďarska pôjdeme. No ale čo osud nechcel, prešli sme pri Senci hranice, v Senci nás chytili a dopravili nás šupom nazad, dve dievčatá... Z Patrónky ten deň odchádzal transport do Osvienčima a natrafili sme na dvoch ľudí, ktorí nás vyšetrovali, ktorým asi prišlo ľúto, sme boli dve mladé dievčatá a povedali nám, že nás pustia, ale musíme zaplatiť pokutu. My sme peniaze nemali so sebou a prirodzene rodičov sme nechceli do toho zaujímať, lebo sme sa báli, či náhodou im nezaškodíme a predstavte si: tí dvaja ľudia sa zložili na tú pokutu, dvaja, okolo štyridsiatky mali, tridsaťpäť rokov, zložili sa na tú pokutu a nám povedali: ‘Chodte! Dneska ide transport, dávajte si pozor!’“ (ž, 1921, 23)

„Medzi tým sa tieto zákony stále zostrovali, prišiel marec štyridsaťdva. Na ten večer si veľmi plasticky pamätám, to už sme bývali na tom prvom poschodí, vystahovaní tým našim „dobrodincom“ pánom K., zabúchal u nás na dvere nejaký Tepličiar a vyvolal môjho otca von, že mu chce niečo povedať. Otec vyšiel, behom päť-desať minút sa vrátil bledý ako stena a hovorí matke: ‘Uvar mi dvadsať vajčiek na tvrdo, priprav mi kúsok slaniny, ráno odchádzam s prvým transportom. ‘Nebolo povedané kam, nebolo povedané, kedy sa vráti, vedeli sme len toľko, že idú slovenské dievčatá, židovského pôvodu, slobodné a otec ide ako lekársky doprovod s týmto transportom.’“ (ž, 1935, 86)

„... potom nás [koniec septembra 1944, pozn. M. V.] zobrali do zberného tábora v Seredi. Tam sme tiež nejaký čas strávili a odtiaľ nás naložili do dobytčích vagónov a išli sme na neznámy smer niekam. Vtedy som naposledy videl môjho otca, ktorého naložili do iného vagóna a ešte nám zakýval ... hodil aj nejaký lístok mame... No tak nás naložili do iného vlaku, iných vozňov, no a sme teda išli, alebo viezli sa. No a všetci v tom vozni, ktorí boli v tom vagóne, boli zvedaví, ktorým smerom sa budeme pobrať alebo čo, pretože to, čo sa deje v Osvienčime, bolo známe a každý vedel, že Osvienčim znamená smrť, hlavne teda pre deti a matky. No a tak, jak sme išli cez Trenčín a Púchov, my pochádzame teda odtiaľ, tak spoluväzenkyne požiadali mamu, že aby sa pozrela von z okna cez toto malé okienko, že kam ideme. No a moja mama to sledovala, a keď sme zistili, že sme odbočili na Moravu v Púchove a nešli sme ďalej smerom na Žilinu, tak v tej najväčšej tragédii, aká tam bola, nastal veľký jasot alebo radosť v tom vagóne, pretože si uvedomili, že nejdem do Poľska, ale smerom na Nemecko. Je to také tragické konštatovanie, že ľudia majú radosť aj z takejto, by som povedal zvesti, ktorá pre nich znamenala určitú nádej, že zostanú pri živote.” (m, 1938, 39)

Deportácie – násilné vyvezenie židovských obyvateľov z územia Slovenska – boli procesom s viacerými fázami, ktoré na seba nadväzovali. Zachytené výpovede židovských respondentov prinášajú obraz jeho jednotlivých súčastí. Výzvy na registráciu, neskoršie zhromaždenie sa na zbernom mieste pred transportom, eskortovanie v sprievode gardistov, príprava na transport doma, vedomosti o smere a cieľoch transportov – to sú témy, ktoré sa opakujú v židovských spomienkach. Rozdielne interpretácie, ako aj vedomosti o vlastnom osude v čase deportácií záviseli od veku respondenta, stupňa jeho informovanosti, aj od lokality, v ktorej žil. Dôležitým faktom bolo, či bol medzi deportovanými v prvej (1942) alebo v druhej vlne (od jesene 1944). U mnohých boli medzistanicou pracovné tábory na území Slovenska (Nováky, Sered', Vyhne). Opätovne sú v centre spomienok aj vzťahy s nežidovskými obyvateľmi, z ktorých niektorí sa snažili pomôcť. Vypovedajú o možných spôsoboch a podobách pomoci, aj jej účinku. Útek za hranice Slovenska do Maďarska (v roku 1942, keď tam bola v porovnaní

so Slovenskom pre židov zdanlivo bezpečnejšia situácia), vybavenie výnimky (ktorá sa však v rukách deportačných úradníkov či gardistov mohla premeniť na zdrap papiera), ale aj ukryvanie, život s novou identitou, formálne či reálne prijatie krstu – to všetko boli možnosti, ktoré zvažovali a podnikali židovskí obyvatelia s cieľom zachrániť si život.

Židia a nežidovskí obyvatelia, obyčajní ľudia, miestni úradníci, gardisti, aj cirkevné autority v procese deportácií vstupovali do rôznych vzťahov a situácií. Zmenená spoločenská klíma, realita totalitného režimu, ktorého legislatíva podporovala diskrimináciu židov, do týchto vzťahov vniesla nerovnováhu. Na jednej strane bola nadradenosť a moc, na druhej konkrétne medziľudské vzťahy a morálka jednotlivcov stojaca na princípoch diametrálne odlišných od vládnucej ľudáckej ideológie. Vo svedectvách sa objavujú aj opisy pomoci zo strany susedov, priateľov, gardistov, ale aj cudzích ľudí s úspešným aj menej úspešným koncom. Svedčia o tom, že napriek protižidovskej propagande sa na mikroúrovni spoločnosti zachovali priateľstvá, ľudská empatia a obyčajná snaha pomôcť. Dochádza k javu, vcelku bežnému v spoločnostiach s totalitným režimom: ľudia žili v dvojitej morálke, mali dvojaký hodnotový systém. Oficiálny žili navonok a druhý, privátny žili vo svojom rodinno-priateľskom svete.

Predstavitelia ľudáckeho režimu

Vo výpovediach židovských respondentov ako hlavní predstavitelia ľudáckeho režimu vystupujú najčastejšie gardisti.⁹³ Na verejnosti

93 **Hlinkova garda** (HG) bola polovojeňská organizácia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S). Jej prvé oddiely vznikli v lete 1938. Garda sa stala mocenskou oporou režimu; HSL'S a jej predstavitelia si nárokovali výsadné postavenie a výhody. Postupne sa stala platformou pre mnohých radikálnych členov HSL'S. Členovia HG už v období autonómie perzekvovali Čechov, Židov a členov ľudákmi zakázaných politických strán. Až do roku 1943 mala HG právomoci v oblasti brannej výchovy. Garda pôsobila pri výkone protižidovských opatrení, vydávala stanovisko (posudok) k uchádzačom o arizáciu židovského majetku, vykonávala strážnu službu v pracovných táborech a strediskách pre Židov a zohrala kľúčovú úlohu pri deportáciách Židov zo Slovenska v roku 1942. Najvyšším veliteľom HG bol prezident Jozef Tiso. Po vzniku Slovenského štátu v marci 1939 bol do funkcie hlavného veliteľa HG menovaný Alexander Mach. Túto funkciu (okrem krátkeho obdobia v roku 1940) vykonával až do

boli ľahko identifikovateľní vo svojich špeciálnych uniformách. Asistovali pri realizácii všetkých protižidovských opatrení – robili razie a odnájali židom predmety, ktoré nesmeli vlastniť, eskortovali ich na zberné miesta, boli na stanicích pri transportoch, pochodovali spievajúc po uliciach pri oslavách, boli dozorcami v zberných a pracovných táboroch. V spomienkach respondentov opisy ich vystupovania predstavujú celú škálu ľudského správania. Okrem nich si pamätníci spomínajú na stretnutia napríklad so svojimi nežidovskými rovesníkmi, ktoré tiež ilustrujú premenu ich vzťahu, v ktorom už nie sú rovnocennými partnermi. O týchto skúsenostiach s nerovnosťou, ohrozením a ponížením, ale aj o nečakanom prejave ľudskosti hovoria v nasledovných vybratých úryvkoch.

„... som išiel do mesta a som stretol v SS uniforme jedného môjho spolužiaka a nakoniec jeho meno môžem udať, lebo už sa tu po vojne viac neobjavil a volal sa K. A zavolať ma, aby sme sa išli prechádzať po námestí, ja som povedal: 'Ja na námestie nemôžem ísť.' On však trval na tom, aby som na námestie išiel, že sa budeme spolu prechádzať a že všeličo si povieme. No, vysvitlo, ja som sa ho pýtal teda, kde je, keď chodí v tejto uniforme, lebo sme sa častejšie navštevovali. Mal tú čiernu uniformu, tú malú dýku, jako nosili esesácki dôstojníci, povedal mi, že vo varšavskom gete... dali sme si schôdzu na druhý deň. Ja som na druhý deň na tú schôdzu nešiel a potom som sa dozvedel, že on s viacerými našimi spolužiakmi sa stretol a že ich nechal zavrieť a odviecť na gestapo. To bol snáď taký prst osudu, že ja som už netúžil, aby som sa s ním ešte niekedy stretol...“ (m, 1925, 108)

---

septembra 1944. V septembri 1944 prešlo velenie na Otomara Kubalu. Pri Hlinkovej garde pôsobil nemecký poradca pre záležitosti HG, ktorým bol SS-Obersturmbannführer Viktor Nageler. Počas potlačovania Slovenského národného povstania boli v rámci HG vytvorené Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy a polné roty HG, ktoré sa podieľali na masových vraždách židov, ako aj nežidov v Kremničke, Nemeckej a inde. Členovia HG nosili tmavomodré uniformy, a príslušníci tzv. vybraných jednotiek HG nosili sivé uniformy s čiernymi výložkami. Oficiálnym pozdravom HG bol pozdrav „Na stráž!“. Uniformu HG nosili viacerí členovia vlády, úradníci, pracovníci verejnoprávnych ustanovizní, učitelia, živnostníci a pod. Zdroj: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>> (stiahnuté 22. 1. 2016).

„... No a v tom štyridsiatom prvom začali domové prehliadky. Bývala v tom dome aj mamina sestra, moja teta... teda u nás boli veľmi slušní [gardisti, pozn. M. V.]. Ináč pán Š. to bol jako. Pamätám sa, že mama si stiahla obrúčku z ruky a on prišiel za ňou do kuchyne, ale hovorí: 'No milosťpani, hádam by ste si nedali obrúčku z ruky. To nechajte tak, to jako vôbec nepríde do úvahy.' On bol veľmi slušný.“ (Ž, 1930, 85)⁹⁴

„... a tam sme dostali tie čísla, s ktorými pôjdeme, ten transport pôjde vtedy a vtedy. Keď sme tam prišli, zistila som, že len z Varína, z malej dediny, sú tam traja gardisti ako dozorcovia. Jeden náš najbližší sused, s ktorým sme mali spoločný dvor, jeden moj bývalý spolužiak zo židovskej školy, taký trošku nablblý a jeden, ktorý prišťahoval sa do Varína... Tak ten náš najbližší sused prišiel sa spýtať: 'Slečna Englová máte dosť slamy?' Lebo tam sme ležali na slame, na takých veľkých miestnostiach, to bolo tiež v kasárňach. Ten druhý, ten priblblý, ten s nama ani nehovoril, ale aspoň nás neposiela robiť tie najťažšie práce. Ten bol tak hnusný, že to sa ani nedá povedať. Kde mohol, kopal do tých dievčat, dával im robiť tie najsprostestšie roboty. Pokiaľ možno sa vyšpinili na schody, aby to museli tieto dievčatá utierať, vyplul pred nimi, aby to museli utierať atď. To bol Jožko J., žije tu, myslím, ešte v Bratislave. Ten tretí, ten nás skoro ani

94 Respondentka označuje správanie známeho gardistu za slušné, pretože pri domovej prehliadke nevezal od jej matky snubný prsteň. Netušila vtedy a evidentne ani pri našom rozhovore, že v skutočnosti snubné prstene tvorili výnimku – židia ich nemuseli odovzdať spolu so zlatom a inými cennosťami. Po prvýkrát bola povinnosť odovzdať šperky a cennosti s výnimkou snubných prsteňov uvedená v Nariadení č. 271/1940 Sl. z. o židovských viazaných účtoch a úschovách z 18. októbra 1940. V § 7 sa hovorí, že židia sú povinní do 8 dní odo dňa vyhlásenia tohto nariadenia zložiť do depozitu znejúceho na svoje meno v banke účastiny, pevne zúčiteľné hodnoty a cenné papiere, a § 8 hovorí nasledovne:

„Ustanovenia § 7 vzťahujú sa tiež na predmety zo zlata alebo platiny, z ich sliatin navzájom alebo s inými kovmi, a to aj vtedy, ak sú tieto predmety len zčasti zo zlata alebo platiny (sliatin) a tiež na drahokamy a perly, nevzťahujú sa však na:

- a) snubný prsteň vlastný a snubný prsteň zomrelého manžela,
- b) náhražky zubov z drahých kovov, ak sa ich ako takých užíva,
- c) tovar, ktorý je predmetom obvyklého výkonu obchodnej alebo inej živnostenskej činnosti (zlatníckej, klenotníckej, hodinárskej, zubotechnickej a pod.)“ Tieto ustanovenia boli prevzaté aj do tzv. Židovského kódexu, konkrétne sú uvedené v § 69 /HLAVA III, diel tretí, O úschovách, s. 653/.

nepoznal, ale vedel, že sme z Varína, a že naša mama už žije v Žilíne... prišiel za mnou, hovorí: 'Slečna Englová, idem v sobotu domov, čo odkážete maminke?' Tak som mu dala lístok pre mamu. V pondelok prišiel, doniesol nám list od mamy, hovorí: 'Vaša maminka mi dala päťsto korún pre vás.' Hovorím: 'Len si ich nechajte. Zaslúžite si to.' Hovorím, tí ľudia boli rôzni. Nedá sa povedať, že boli jednakí.“ (ž, 1913, 65)

„... A to stál môj otec, moja mama, ešte tri ďalšie osoby a za nimi som stála ja, môj manžel a ešte tri ďalšie osoby. Tak sme tam stáli a teraz sme boli zadelené, že kto do ktorého baraku ide. Tak sme tam stáli a môj nebohý otec zakašlal a na to nie Nemeč, ten gardista, ten Slováč: 'Nevieš v klude stáť!' A dal mu jednu facku. Stali sa samozrejme oveľa horšie veci, neviem, a to bolo to najhoršie, čo som zažila, že stojím za mojím otcom a vidím, že jeden chlapík, jeden mladík dá mu jednu facku a ja tam stojím a nič nemôžem robiť. Ani hovoriť ani nič... To bola Sereď.'“ (ž, 1915, 5)

Situácia po vojne – návrat domov

Keď židovskí respondenti opisujú prvé zážitky pri návrate domov, väčšinou vysvetľujú svoje rozhodnutie vrátiť sa (Vrzgulová, 2006). Dôvody sú rôzne, aj v závislosti od veku a osobnej skúsenosti s lokálnym majoritným obyvateľstvom. Pri rozhodovaní prevažuje predstava stretnutia s blízkymi v známom prostredí – „doma“, hoci to, čo tento pojem v ich mysliach predstavoval, už vlastne neexistovalo. V spomienkach na cestu domov a návrat do rodnej lokality už hovoria o antisemitizme, často silnejšom, ako si ho pamätali pri svojom nedobrovoľnom odchode, spomínajú na rôznorodé problémy, ktoré sprevádzali ich návrat. Súčasné archívne výskumy potvrdzujú ich spomienky. Tému povojnovej situácie židovského obyvateľstva na Slovensku sa systematicky venuje Ivica Bumová (2012, 2010, 2008). Vo svojich prácach podrobne popisuje kroky židovských jednotlivcov, aj židovských inštitúcií. Boli zamerané na rehabilitáciu občianskych a vlastníckych práv židovských obyvateľov Slovenska, o ktoré prišli v priebehu existencie samostatného

slovenského štátu 1939 – 1945. Na základe archívnych dokumentov dokazuje, že vládni predstavitelia občianskeho, aj komunistického bloku nemali skutočný záujem o vrátenie židovského majetku v plnom rozsahu a podobne to bolo aj s občianskymi právami židov. Tieto tendencie boli zrejme ešte počas vojny, naplno sa preukázali po roku 1945 (Bumová, 2012: 165 – 168). Židia prichádzajúci späť sa často ani nedostali do vlastných bytov, domov, nezískali späť zarizované dielne, obchody, podniky. Povojnú situáciu týchto traumatizovaných ľudí s podlomeným zdravím a psychikou komplikovali aj nesprávne realizované právne normy na lokálnej úrovni.⁹⁵ Nepríjemným zážitkom, ale dobovo príznačným, boli stretnutia s miestnymi gardistami, ktorí pred pár rokmi respondentov a ich rodiny šikanovali či priamo deportovali. Zväčša ostali žiť v pôvodnej lokalite, a nie vždy boli za svoje aktivity počas ľudáckeho režimu postavení pred súd. Spomienky židovských svedkov zahŕňajú predovšetkým strety s bývalými susedmi. Predstavujú celý diapazón pozitívnych aj negatívnych reakcií zo strany nežidovských obyvateľov, úspešného, ale aj neúspešného získavania vlastných osobných vecí (oblečenie, časti zariadenia domácnosti a pod.) späť. Práve tieto stretnutia, ako aj skúsenosti z predchádzajúceho obdobia pred deportáciami alebo útekom z rodnej lokality, boli dôležitým momentom pri rozhodovaní – ostať či neostať? Podľa výpovedí sa zdá, že väčšina židovských obyvateľov vo svojom pôvodnom mieste bydliska nezostala. Volili zmenu. Presťahovali sa do iného, väčšieho mesta, kde mohli začať nový život nepoznaní, mnohí si zvolili dokonca emigráciu.

„No, nenašla sa medzi týma kamarátkami, s ktorými som vyrastala od malička, ani jedna, ktorá by bola povedala: ‘Počuj, niečo sa robí, nechceš sa skryť?’ Ne. Takých nebolo. Takže vo Varíne sa skutočne nikto nezachránil. [...] Prišla som do Žiliny, tak tam som stretla moju sestru, ktorá sa zachránila,... tak sme šli spolu do Varína. No ale ku komu vo Varíne? Židov tam niet, najlepší priateľ nášho otca bol náš farár, náš pán dekan A. Tak poďme na faru. Aj sme šli teda na faru, pán dekan bol v záhrade, pani gazdiná nás privítala veľmi

---

⁹⁵ Ivica Bumová upozorňuje napr. na zneužívanie dekrétu prezidenta Beneša č. 33/1945. Pozri Bumová (2012: 168, pozn. 19).

milu, hneď nám uvarila čaj, či čo a poslala pre pána dekana. Ten tak plakal, jako žiaden iný, keď nás uvidel. Ale ináč vo Varíne, keď som išla hľadať našu bývalú slúžku, s ktorou sme boli veľmi zadobre a ona bola veľmi slušná k nám. A prišla som autobusom a prvý (smiech) a prvý človek, do ktorého som narazila, bol bývalý riaditeľ tej katolíckej školy, učiteľ, K. M., ktorý bol veľký gardista... 'Iluška!' Milý, sladký, jak ten. 'A ku komu idete?' 'Idem k Ilonke H.' 'Ja vás odprovadím, ja vás odprovadím, lebo neviem, či je doma.' Išiel celou cestou, ja som myslela, že mi bude špatne, keď som s ním musela ísť.'”(Ž, 1913, 65)

„Jedného z týchto mojich kolegov (odmlka) som stretla na ulici, a on povedal: 'M., a ty žiješ? Ako to, že si prežila?' ... A to bolo pre mňa príšerné. No a prišla som na dekanát a videla som všetkých tých, ktorí boli aktívni za slovenského štátu. A ja som dostala taký šok, že som povedala, že to ja tuná neskončím a išla som do Prahy, kde som nikoho nepoznala...“”(Ž, 1919, 10)

„Ale som tam zažila také rôzne zážitky, že postavila som sa na prídeľové lístky, čo vtedy bolo: 'kukaj, zase jedna židula, šak še jich vecej vrátilo, jako ich Hitler vykántril'.“”(Ž, 1924, 7)

„Po vojne sa môj otec snažil reštituovať, nepodarilo sa, ten obchod patrilo arizátorovi, až kým to neznárodnili. Ako to otec vybavoval, tak napríklad nedostal štátnu spoľahlivosť, arizátor dostal a vždy sa našli nejaké dôvody pre to, aby sa tá reštitúcia neuskutočnila.“”(Ž, 1929, 83)

„... a sme sa piateho mája dostali do Trenčína. No a nemali sme kde bývať. Sedeli sme pri kaplnke svätej Anny na batohoch, nešťastní. Mama mala dom v Trenčíne, býval tam komunista, pán D. ... My sme mali u neho rádio schované. Mama mala taký krátky kožuch u tohto D., u toho komunistu. A prišli sme do Trenčína, samozrejme, prvé išli

do toho domu. 'Pán D., potrebujeme sa voľakde ubytovať, bývať.' On nemôže, lebo on má v jednom byte dielňu, v druhom byte býva on, on nám nemôže nič pustiť. Tak sme ostali na ulici. Išiel okolo nás, bol to jeden nemecký plukovník, K. sa volal, mal židovskú manželku. Aj ju zachránil, teda za celý čas ona bola doma. Mali pri kasárňach, tuto pri Masarykových kasárňach, veď tie ešte stoja... Tak tam pri tých kasárňach mal domy... To zo starých maštali alebo z čoho to bolo postavené. Prišiel k nám, že či potrebujeme ubytovanie. No potrebujeme. On má voľné byty. Zariadené boli po Nemcoch, zostal nábytok v tých bytoch po tých Nemcoch. Tak kým sme si svoje obstarali, kým nám niečo vrátili, niečo nevrátili, tak sme jako bývali v tom nábytku, ktorý tam bol. Tak sme sa dostali do Trenčína. Otec začal okolo toho Pruského chodiť. Veď tam bolo šesťdesiat tri arizátorov, každý bral, nikto nič neopravoval. Strecha padala, začali ho naháňať. Strecha padá, musí sa to opraviť. Chodil do Bratislavy prosiť o pôžičky. Všetko sme nič nemali, všetko nám vzali, viete, aké boli časy. Nič, nič sme nemali. Čo nám povracali, mali sme v tom Pruskom, mali sme kočiča, kone tam boli, tak ten nám vrátil za kufor vecí. To sa už nedalo nosiť. Ja som narástla odvtedy za štyri roky, alebo za päť, to sa už nedalo nosiť. No ale dostali sme z toho Pruského. Tam boli veľmi, veľmi poriadni ľudia, tí skutočne, čo nám skryli, to nám vrátili, to nemôžem povedať. No ale boli sme tu a nemali sme nič." (Ž, 1935, 85)

B. Perspektíva divákov

Výskum zameraný na spomienky nežidovských očitých svedkov holokaustu sme realizovali ešte neskoršie – až od roku 2011. Takmer 20 rokov po výskume židovských svedkov a 70 rokov od skončenia druhej svetovej vojny. Tento fakt zásadným spôsobom determinoval našu výskumnú vzorku.

Dôležitou informáciou na lepšie porozumenie spomienok pamätníkov – divákov je vo všeobecnosti dôvod, prečo prijali pozvanie do projektu a poskytli nám rozhovor. Pri židovských pamätníkoch, ako som už spomínala, jeden z hlavných dôvodov bol čas. Tí, ktorí prežili holokaust, sa rozhodli v seniorskom veku prehovoriť o svojich

zážitkoch pre budúce generácie. V podstate podobná pohnútká viedla aj nežidovských respondentov. Boli tu aj ďalšie dôvody. Explicitne žiaden z respondentov neformuloval, *prečo* sa rozhodol stať súčasťou nášho výskumu. Odpoveď vyplynula však veľmi jasne z ich rozprávania. Deklarovali blízke, až priateľské kontakty so svojimi židovskými susedmi. Dobré spolunažívanie charakterizovali cez každodenné kontakty, navštevovanie sa, výpomoc, spoločné trávenie voľného času, spoločnú hru detí, prípadne pracovné kontakty. Práve kvalita spolunažívania so židovskými susedmi bola dôvodom, prečo sa rozhodli poskytnúť svoje svedectvo o skúmanom historickom období. Chceli podať informácie o ľuďoch, ktorí už v ich lokalite nebývajú. Ďalším dôvodom bola u časti z nich príslušnosť k nekatolíckemu vierovyznaniu, resp. ich hodnotové orientácie, demokratické zmýšľanie a morálne zásady získané výchovou v rodine. Náboženská príslušnosť sa ukázala ako významný faktor účasti vo výskume. Viac ako tretina respondentov sa hlási k evanjelickému, pravoslávnenému a gréckokatolíckemu vierovyznaniu – menšinovým cirkvám na Slovensku. Ako vyplýva z ich spomienok, tento fakt determinoval ich život vo vojnovom slovenskom štáte a podnietil ich aj k spolupráci na výskumnom projekte.

Židovsko-nežidovské vzťahy po udalostiach v rokoch 1938 – 1939

Spomienky nežidovských pamätníkov na situácie, ktoré predznamenávali zmenu kvality dovtedajších vzťahov s ich židovskými susedmi, kolegami, známymi, len sčasti potvrdzujú, že zmeny v sociálnych vzťahoch na mikroúrovni sa nemusia prekrývať so zmenami „vo veľkých dejinách“. Vo svedectvách respondentov je zmena spoločenskej a politickej situácie koncom 30. rokov 20. storočia zachytená diverzifikovane, logicky vzhľadom na osobnú skúsenosť.

„Pamätám slovenský štát... otec mal problémy. Bol v Agrárnej strane, Hodžovej, tak ho nazývali Čechúň, aj s veľkostatkárom Schwarzom (on bol žid). Otec bol Rusnák, teda nebol katolík, a kvôli tomu boli

problémy... boli sme nepriateľmi slovenského štátu, podobne i luteráni.“ (m, 1924)⁹⁶

„... keď nastal slovenský štát v tisíc deväťstotridsiatom deviatom roku, mali sme už zakázané v triede so židmi sa rozprávať, pokým im nezrobili židovskú školu na námestí. Keď boli zvlášť v škole, učitelia nás obmedzovali, aby sme sa nerozprávali, nestretávali s nima...“ (ž, 1927)

„Kamarátky židovské dobré boli, lebo ja tam medzi nima vyrastala. Sme žili na jednom dvore, aj v susedstve... Tá Perla bola moja kamarátka. [...] F-novi desať detí mali a nas bolo tiež desať... Viete, že my sme žili jak jedna rodina. My sme plakali, keď ich už prenasledovali. Oni chudáci sa báli, tak my sme ich ukrývali, koľko sa len dalo. žeby len sme ich zachránili.“ (ž, 1921)

„... tak to boli rušné roky politické... mňa sa velice dotklo, keď sa začínal ten holokaust so židmi. [...] V Hlohovej ulici, kde som bývala, tak tam bola väčšia komunita. Tam boli také aj obchody, aj obchodníci, ktorí mali v meste obchody. Takže ja som ich poznala, tak ťažšie podľa mena, ale tak zvidenia. Ale bolo ich moc a mne sa to páčilo, že mesto bolo také bohaté, viete? Predsa, lebo boli to vzdelaní ľudia a na inej úrovni.“ (ž, 1920)

„Každý druhý dom bol židovský tu... my sme mali na dome volákeho W.-ta, to bol žid, hodinár, obchod mal u nás. Vedľa boli potraviny, P., potom E., R... ja som šecky mená vedel, ale už to vypadá – na našej ulici... kery nebol v Hlinkovej garde lebo v Hlinkovej mládeži, ten sa nedostal nikam. To uprednostnovali sa (odmlka) ja som nebol.“ (m, 1927)

---

⁹⁶ Ukážky zo spomienok tejto skupiny respondentov uvádzam v kurzíve a s úvodzovkami, keďže ide o fragmenty výpovedí, ktoré sú v štádiu spracúvania a nie sú ešte verejne dostupné, označujem ich len písmenom m/ž a dátumom narodenia.

„Mala som spolužiačky, Edita E., céra rabína, W-ová, D-ová Marta, Eva, neviem... W-rová, sa mi to vynára (úsmev). Oni mali jedna až päť svoju školu a druhý stupeň spolu sme. Takže sme sa dostali dohromady so židovkami... My sme nakoniec bývali, susedia boli samí židia. My sme tam jediní na tej ulici mali obchod medzi nimi. [...] Chlapci robili zle – ‘Pozor žide, Hitler ide!’ – to bolo ich. Potom tých židovských chlapcov s tými, hovoríme pajkeles, ťahali, keď mohli potiahnuť ich za ti vlasy. Tí boli, mali vlasy zatočené, židia mali také dobré vlasy, že sa im točili a chlapčiská im robili zle. Ale z takej nerozvážnosti chlapčenskej... to boli čo ja viem šiestaci, siedmaci, čo sa už opovážili aj pobiť. V škole sa to nestalo, tam bol dozor, ale na ulici, keď sa stretli.“ (ž, 1923)

„... kamarátky nosili hviezdy, stretávali sme sa, bývali sme na jednej ulici, kým neodišli zo Zvolena. [...] Rozprávali sme sa o tom, čo sa deje, ale v osemnástich rokoch sú ružovejšie myšlienky... židia nemohli chodiť do kina, tak sme využívali domáce prostredie na stretávanie... oni chceli byť utiahnutí a schovaní, reči sú zlé a ľudia sú ešte horší. Boli takí, čo ich udali, že chodia kade-tade (konkrétny príklad respondentka nechcela/nevedela dať). [...] ... keby som išla s kamarátkami do kina, pokazila by som si poveseť, podozrievali by ma, že som kamarátka so židovkou... keď sme nepomohli, sme nespravili nič zlé. [...] Tak medzi sebou sme sa rozprávali o židoch, ale človek si dával pozor na jazyk (odmlka), nerobili sme si ťažkú hlavu pre cudzieho človeka, neboli sme takí ľudomilní.“ (ž, 1925)

Nežidovské spomienky, podobne ako naratívy židovských pamätníkov, zaznamenávajú proces postupného vylučovania židov z verejného života a verejného priestoru miest a dedín. Ako bod zlomu je vo svedectvách spomínaný vznik samostatného slovenského štátu, zmena režimu a aj politiky voči židom. V súvislosti s diskrimináciou židov sú zaujímavé výpovede respondentov, ktorí nepochádzajú z rímskokatolíckych rodín. Príslušníci iných kresťanských cirkví (pravoslávnej, gréckokatolíckej, protestantskej), resp. aj

etnických menšín (Rusíni, Česi)⁹⁷ hovorili o tom, ako „na vlastnej koži“ zakúsili aj zastrašovanie a ponižovanie zo strany majoritného slovenského obyvateľstva. Spomínali na vyhrážky gardistov, že po židoch prídu na rad luteráni, na šikanovanie zo strany úradníkov, učiteľov či spolužiakov, na výstrahy pred pomáhaním židom a podobne.

Vzhľadom na intenzívne priateľské vzťahy so židovskými obyvateľmi mesta či dediny, viacerí respondenti v rozhovoroch poskytli zasvätené informácie o spolunažívaní, o spôsobe života židovských susedov, ich rodinných väzbách, spôsobe obživy, zvykoch a celkovom pôsobení v lokalite. Detailnosť drobnokresby rôznych situácií odohrávajúcich sa medzi židovskými a nežidovskými susedmi, ale aj medzi židmi a predstaviteľmi štátu, závisí nielen od veku pamätníka, ale aj od jeho osobnostných vlastností a záujmu o udalosti odohrávajúce sa vo verejných priestoroch lokality. Zo spomienok sa dozvedáme mená členov židovských rodín, ich počet, aj pozíciu rodín v lokálnom spoločenstve.

Liberálny a demokratický postoj časti respondentov k hodnoteniu židov a ich osudov po vzniku slovenského štátu môže byť, pochopiteľne, aj dodatočnou (seba)reflexiou po desiatkach rokov.⁹⁸ Dôležitú úlohu mohla zohrať aj osobná skúsenosť, život v tesnej blízkosti židovských susedov na jednom dvore, resp. práca u židovských zamestnávateľov. Práve tieto faktory mohli spôsobiť diferencovaný a kritický prístup spomínajúcich k dobovej situácii, k prejavom protižidovskej politiky na lokálnej úrovni. Rodinná výchova, u starších vlastná životná skúsenosť z priamych kontaktov so židovskými spoluobčanmi, nachádzala odraz v kvalite ich vzťahov k židom a v názoroch na situáciu, v ktorej sa židia ocitli.

Väčšina detských spomienok je bohatá na opisy vzťahov medzi rodinami a deťmi, ako aj na znalosti každodenného života a zvyklostí židovských susedov (kóšer kuchyňa, odlišné sviatky a pod.). Časť

---

97 Menšinová skúsenosť a vytváranie obrazov týchto historických udalostí z pohľadu náboženských aj etnických menšín na Slovensku, to bol impulz, ktorý spôsobil, že prvé svedectvá sme získali práve od príslušníkov týchto menšinových skupín žijúcich v sledovanom čase na Slovensku.

98 Na tento metodologický problém upozorňuje aj Frank Stern (2008).

výpovedí dokladá blízke priateľské spolunažívanie statusovo podobných nežidovských a židovských rodín (maloroľníci, obchodníci), hovorí o výpomoci detí v židovských domácnostiach počas šábesu (zapaľovanie ohňa, kúrenie, iné menšie služby počas sviatku). Výpovede respondentov z vidieckeho prostredia popierajú stereotyp o bohatých židoch, frekventovaný nástroj ľudáckej propagandy, ktorý je do súčasnosti prítomný v časti majoritnej slovenskej spoločnosti, keďže spomínajú nemajetných židovských roľníkov či malých obchodníkov.

Uvedené spomienky respondentov, ktorí sa v detstve a mladosti pohybovali v prostredí židovskej komunity v Seredi, tiež dokladajú znalosť reálií zo života židovských susedov. Obsahujú senzitívne pozorovania zmenenej atmosféry v uliciach mesta. Zmena kvality vzťahov je tu ilustrovaná šikanovaním židovských chlapcov, študentov *ješivy*, ktorí sa stávali cieľom fyzických útokov výrastkov na ulici. V spomienke absentuje reakcia verejnosti, okoloidúcich, ktorí boli svedkami takého obťažovania, ako aj konanie samotných respondentov. Na takéto prípady upozorňuje aj historik T. Todorov pri komentovaní vlastných výskumov s nežidovskými svedkami vo Francúzsku. Konštatuje, že väčšina nežidovských pamätníkov si spomínala hlavne na prejavy solidarity a pomoci židom, a nie na ich prenasledovanie. Ak sa rozpomínali na raziu a prejavy násilia, tak len na také, ktorých obeťami boli miestni židovskí obyvatelia, s ktorými mali priateľské väzby a mohli sa s nimi stotožniť ako so svojimi susedmi. Takéto, predovšetkým pozitívne, spomienky označuje za *svedectvá dobrého svedomia*. Skutočnosť, že pamätníci často hovoria len o tom, čo videli, nie čo v tej chvíli robili oni, komentuje citovaním spisovateľa a moralistu F. La Rochefoucaulda: „Naše oči objavujú vše a slepé jsou pouze pro sebe samé“ (Todorov, 2012: 36). Vskutku – aj nežidovskí pamätníci vo svojich spomienkach vystupujú ako takéto oči – ich spomínanie neobsahuje pravidla spontánne vypovedané informácie o ich vlastnom konaní v opisovanej situácii. Blízkosť vzťahov medzi respondentovou rodinou a miestnymi židmi býva vyjadrená aj ich označením, resp. pomenovaním. Používanie nekonkrétneho označenia „židia“ namiesto konkrétnych mien, všeobecné opisy situácií hraničiace s klišé naznačuje snahu spomínajúcich o väčší odstup a neutralitu.

Separovanie a uzatváranie sa židov býva interpretované ako ich vlastný zámer, nie dôsledok nariadení obmedzujúcich pohyb po verejnom priestore.

Arizácie

„... Tak už ich prenasledovali, brali od nich obchody, brali hospodárske roboty, a už len žili zo dňa na deň. Až pokým ich nezobrali do tábora. [...] Také väčšie obchody arizovali naši ľudia – no zobrali od nich všetko zadarmo... u nás nikto nearizoval. Tu boli len dva obchody, a to len tak zobrali, že sam žid prišiel ponúknuť... on chodil za mojím otcom. My sme boli osem bratov. On chodil: Maš kopy dzeci, zober, budžeš mac obchod'. Potom sme si to zobrali no, a sme mali, pokym neprišla revolucia v štyridsiatomosmom [...] arizacie to išlo úradne, úrady už pridelovali... kto si dal žiadosť, na to, na obchod, alebo tak dajak... to musel byť organizovaný v tejto strane a tak dostal. No i muj ocec mušel isc do strany, vstúpíc, keď ten obchod chcel zobrac.“ (m, 1926)

„... Najprv čosi bolo, že pod národnou správou budú tie obchody a boli tam ľudia, ktorí mali o tie obchody záujem. Potom sa im hovorilo arizátori, že tie obchody arizovali po čase. Mohli si ich odkúpiť za nejakú cenu [...] kto arizoval, nespomínam si... M.-ov bazár B. viem, že prevzal. Poťažne B.-ova manželka... ešte sa pamätám, obchod so železom mal K., prevzala pani M.-ová... to bola žena z domácnosti. Každý bol prekvapený, že nerozumie tomu a že sa dáva do obchodovania. Ale pres to všetko, to bolo asi výhodné prísť ľahko k obchodu...“ (Ž, 1923)

„...také remeselnícke obchody boli zlikvidované, alebo dostali kurátora alebo čo, ktorý to viedol a za pár týždňov potom úplne vyhostili tých židov, viete, odviezli ich preč. [...] Arizátori? To boli rôzni súkromníci, alebo mali obchod a ešte viacej si zveladili ten obchod. Samozrejme tam bolo vela tovaru, tak prišli zadarmo k tým tovarom. Hovorím, oni to takto využili, zneužili, a to boli všetko miestni,

ktorí to využili, ktorí mali na to bunky, ktorým to dobre robilo. Prišli k peňázom, k hotovosti, k tovarom. Samozrejme [židia, pozn. M. V.] zostali bez práce, alebo neboli zamestnaní. Proste už nemali peňáže sa vykúpiť. Ktorý mohol, tak sa vykúpil peňázmi, dokiaľ mohol. Kto nemohol, tak už potom ich zobrali [...] ja som ich všetkých, všetkých poznala, lenže to už je doba, to už sú... (odmlka)... to už len deti a vnukovia žijú a tí možná ani nevedá, že otec alebo dedko, akým spôsobom sa obohatili. Alebo nechcú vedieť.“ (ž, 1920a)

„... každý žid v meste bol obchodník, mal peniaze a moc... všetko zarizovali... Hlinkova garda si to rozdelila medzi sebou. Aká situácia bola, takú využili... arizátori boli gardisti, ale mohli byť aj bez politickej príslušnosti, len museli niečo dobré robiť pre štát, za odmenu dostali...“ (ž, 1925)

„Potom obchody arizovali kresťania. Pobrli si ich. Všetko bolo kresťanské. Výnimkári boli iba piati židia, asi dva roky dlhšie ostali. Zdá sa mi, že pán R. mal výnimku, obleky kabáty. Musel mať pri sebe arizátora. Menší obchodníci boli aj okolo nás – G. a iní. E.-ov dom arizoval P., miešaný tovar. Rýchlo si na to zvykli. A.-ove role mesto zabralo, židovské domy v Bardejove si pokúpili dedinčania. Pán R. býval v B.-nom dome. Všetko kresťania. [...] Židovské obchody boli arizované už pred deportáciami. Už predtým museli mať nejakého kresťana prideleného, neviem, či tí potom arizovali. E. sa toho svojho nebál, ale niektorí sa tých svojich pridelených báli. Neboli to gardisti, určite to boli Bardejovčania. Mojej priateľky otec arizoval a nebol gardista.“ (ž, 1927)

„... arizovali miestni občania, ktorí mali kontakty na Hlinkovu gardu a Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu... v Prešove obchody, podniky, aj domy prechádzali na rôznych členov, funkcionárov HG, HSLS. Mnohé obchody boli potom zbombardované, tak z toho arizátori nič nemali [...] arizátori dva-tri mesiace ešte zamestnávali pôvodných vlastníkov, ale všetky dohody medzi nimi sa nedodržali. Snažili sa ich dať preč.“ (m, 1933)

Historický výskum dobových dokumentov (žiadosti o arizovanie židovských obchodov, sťažnosti aj udania týkajúce sa arizácií) prináša dnes informácie o reakciách predstaviteľov majoritného obyvateľstva na arizácie, vypovedá o ich záujme aktívne sa zúčastniť tohto procesu. Náš výskum tieto zistenia podporil a ďalej rozviedol. V zhode s E. Nižňanským (2005a: 16) môžem konštatovať, že v momente, keď „kresťanský“ záujemca napísal žiadosť o arizovanie určitého židovského majetku, stal sa podporovateľom ešte tesnejšie spojeným s režimom. Režim od neho následne očakával ďalšie prejavy lojality. Spomienky respondentov to potvrdili. Vo svojich výpovediach demonštrovali vedomosti o arizačnom procese v ich lokalite. Hovorili o národných správcoch, neskôr arizátoroch. Rozlišovali medzi dohodnutou arizáciou, keď si židovský majiteľ vybral svojho arizátora, resp. spoluvlastníka (z výpovedí vyplýva, že ju nepokladajú za skutočnú arizáciu), a násilnou arizáciou nadiktovanou úradne. Rozlišovali medzi arizáciou ako obohatením sa cudzím majetkom bez zaplatenia a prevzatím obchodu dohodou, ako to bolo v prípade prvého citátu o arizáciách. V ňom respondent pripustil, že aj jeho otec musel postupovať podľa požiadaviek a vstúpiť do HŠLS, čo malo byť jeho vyjadrenie lojálnosti voči vládnucemu režimu.

Je zrejmé, že v malých vidieckych lokalitách Slovenska, ale aj v mestách, nebola identita a pôvod arizátorov neznáme. Nežidovskí svedkovia však len zriedkavo uvádzali ich mená spontánne, často až po dlhšom odmlčaní vysvetlili, že mená nepovedia, lebo berú ohľad na ich potomkov, ktorí v lokalite stále žijú. Tak je to v prípade respondentky z Hlohovca. Z jej neverbálneho správania bolo jasné, že si pamätá mená niektorých arizátorov, no bola odhodlaná ich nepovedať. Historický výskum arizácií v Hlohovci realizovaný Ninou Paulovičovou ukázal aktívny záujem o židovský majetok „zdola“. Paulovičová uvádza, že október 1941 znamenal pre židovských obyvateľov Hlohovca úplné vyradenie z jeho hospodárskeho života. V meste bolo arizovaných 33 židovských podnikov, zlikvidovaných 95 (Paulovičová, 2010: 135 – 136). Zistenia historického výskumu v konkrétnej lokalite nám výpovede z danej lokality faktograficky ukotvujú a kontextualizujú v širšom zábere. Preferovanie uchádzačov o arizovanie na základe politickej

angažovanosti (napr. v radoch HG, HSLS) máme zachytené vo viacerých svedectvách, niektorí spomínajúci upozorňovali, že nemuselo ísť o pravidlo. Spomienky priniesli aj informácie o vzťahoch medzi arizátorom a arizovaným, o správaní arizátorov k pôvodným majiteľom. Rovnako je možné nájsť údaje o rôznej odbornej spôsobilosti arizátorov, ich schopnostiach viesť arizovaný podnik.

V nežidovských svedectvách býva niekedy naznačená kauzalita a prepojenosť procesov arizácií a deportácií. Respondenti zvykli konštatovať, že schudobnení židia zostali bez možnosti samostatne sa užiť vlastnou prácou a „tak ich potom zobrali“ do transportov. Rovnako vo výpovediach zaznelo, že arizátori ľahko prišli k majetku bez práce. Historici o arizáciách hovoria ako o akte pauperizácie židovskej komunity na Slovensku (Kamenec, 1991; Lipscher, 1992; Nižňanský, 2005a, b). Keďže ľudácky režim slovenského štátu vnímal židov ako nepriateľov štátu a národa, nemal záujem o sanovanie ich sociálnej situácie. Deportácie sa tak stali vhodným riešením vzniknutého sociálneho problému.⁹⁹

Deportácie

Všetci nežidovskí respondenti v našom výskume boli očitými svedkami deportácií vo svojich dedinách a mestách. V ich výpovediach sú zachytené tieto udalosti pomerne podrobne, s opisom konkrétnej situácie, jej aktérov a ich konania. Spomienky svedčia o tom, že príprava i samotná realizácia deportácií sa odohrávala na verejných priestranstvách dedín a miest – pred očami ich obyvateľov. Pri čítaní výpovedí si treba uvedomiť, že pamätníci komentovali videné udalosti z perspektívy súčasného poznania danej historickej doby, cez prizmu vlastných etických noriem a v kontexte aktuálnych vzorov spomínania na dané udalosti.

---

⁹⁹ Na zhodu číselných údajov počtu deportovaných židov zo Slovenska v prvej vlne deportácií, v roku 1942 a na počet židov odkázaných na sociálnu podporu v evidencii Ústredne židov upozorňuje napríklad Nižňanský (2005a: 14, pozn. 29).

„... v tej Hlohovej ulici veľa židovských rodín bývalo... oproti nášmu domu bývali takí, v jednej miestnosti. On bol obuvníkom. Taký chudáčisko chudobný bol, takže ten prvý išiel [...] tak človek vidí, ako tam vojdú gardisti, a potom ako vychádzajú – aj jeho žena, aj dieťa mal také menšie. Tých som videla, ako ich odvliekli do tej školy. Tam bolo sústredenie týchto... oni museli ísť vpredu a za nimi gardisti [...] tak gardisti, to bolo vidieť aj na sto kilometrov. Lebo oni mali svoje mundúre, čiapky s takým chvastom, takým oným (ukazuje rukou nad hlavou), potom tuto mali (ukazuje na pravé rameno) také s Hlinkovou gardou ten dvojkríž. V civile som ich nevidela, že by dakoho niesli... nezobrali ich (židov, pozn. M. V.) naraz. Povedzme som videla, že – to som náhodou bola vonku – a v druhej ulici, že oni brali defčatá, viete? ... To som videla jeden prípad. Krásne defča to bolo. A normálne, ona išla sama s jedným gardistom [...] niže nás, kde sme bývali, bola tá židovská škola, tam bola koncentrovaná celá židovská komunita, ktorých pobrali v Hlohovci... to som nevidela, ale viem, že na jednom aute lebo dvoch ich odvážali, nedržali ich tam (v škole, pozn. M. V.), tam by sa ani nezmestili. Oni boli odvážaní každý deň.“ (ž, 1920a)

„... dali ich do bužni (synagóga nárečovo, pozn. M. V.) ... videla som, jak ich stamaď na stanicu viedli. Každý mal maly batožtek, ostatne museli tak nechať. To som videla z domu, lebo tretí dom od nas bula bužňa. Okolo nich gardisti, nie z Raslavic, tí z vlaku, čo prišiel od Bardejova. Zastal v Raslaviciach a zobrali židov z bužni. Celu noc v nej buli, lebo o osmej rano už išli na stanicu. Nikto sa nešiel na nich kukať... štyrikrát brali, ja dva razy videla – mládencov ako brali a ženy s deťmi.“ (ž, 1920b)

„Nebol som na stanici, ale od rampoch tak päťdesiat-šesťdesiat metri od stanici som bol. Videl som, ako ich bili pažbami. Vytvorili kordón a hnali ich do vagónov. Na stanici bulo plno zvedavcoch.“ (m, 1932)

„... videla som B.-nu babku, v takom voze gazdovia s koňmi odviezli. Chovali sa ku nim drasticky. Od bránky som videla, asi dvaja gardisti tam boli. Najprv ich dali do bužni, tam aj ten voz šiel [...] o deň o dva ich z bužne viedli na stanicu. Aj sme sa rozlúčili s B.-ou, aj s rodičmi, podali si ruky a povedali si dovidenia. Gardisti to dovolili, sa rozlúčiť, ako so starými susedmi [...] raz som bola na stanici, videla som ako ich nakladali... ako jeden gardista pchal staršiu pani do vagóna. Bol tam krik, plač. To málokto vydržal sa dívať, len deti ako ja.“
(Ž, 1927)

„... zohnali ich na námestí s kuframi, matky s malými deťmi, bili ich... keď sme to videli, sme plakali. Mohlo tam byť tak päťdesiat ľudí, gardisti kopali im do kufrov, niektorí ich tam nechali. Hnali ich cez mesto peši do lágra. Nemohla som sa s nima rozlúčiť, lebo nás k nim nechceli pustiť. Išli sme s nima až po križovatku. Vedeli sme kam idú, lebo išli na most. Vedeli sme, že je tam tábor.“ (Ž, 1929)

Protižidovská politika slovenského štátu bola zameraná na „zba-venie sa odvekého nepriateľa slovenského národa“ – židov. Deportácie židovských občanov boli v podstate finálnou etapou tohto zámeru. Na lokálnej úrovni predstavovali scény, ktoré sa zopakovali v rozmedzí niekoľkých mesiacov viackrát. V nich gardisti (po obsadení Slovenska v auguste 1944 deportácie realizovali nemeckí vojaci a gardisti) zbierali po dedine či v meste židov, aby ich následne sústredili, a potom vtlačili do dobytčích vagónov transportného vlaku. Informácia o sústreďovaní židovských obyvateľov bola vyhlásená obecným hlásnikom, vyhláškou alebo osobne gardistami. Židia boli sústreďovaní v mieste bydliska na námestí, v miestnej synagóge, židovskej škole či v inom vhodnom verejnom priestore. Zoradení židia prechádzali ulicami na stanicu, alebo z malých dedín a kopaníc ich na vlastných vozoch odvážali miestni gazdovia či prevádzkovatelia autobusovej/automobilovej dopravy za sprievodu členov (miestnej) HG do najbližšieho zberného miesta. Pred odchodom sa najbližší susedia spolu, ak mali možnosť a bolo im to dovolené, rozlúčili, povedali si zopár slov. Z výpovedí

je zrejmé, že išlo o dianie, o ktorom (ak ho aj na vlastné oči nevidel) mal vedomosť každý obyvateľ lokality.

Židovský majetok po deportáciách

Po deportovaných židoch zostali opustené domy, byty so zariadením a hnuiteľným majetkom, ktorý nebol ich židovským majiteľom v predchádzajúcom období odňatý.¹⁰⁰ Na ich osud spomínali nežidovskí respondenti. Vo výpovediach konštatovali, že záujemcov o tento majetok bolo dostatok. V pamäti sa im uchovali spomienky na rabovanie po deportáciách za bieleho dňa, na nočné vykrádanie židovských domov, ale aj na dražby zariadení domov a osobných predmetov dennej potreby. Aj tieto procesy boli usmerňované centrálnymi nariadeniami: židovský hnuiteľný majetok prevzali do svojej starostlivosti miestne daňové úrady a mali ho predávať na vopred ohlásených verejných dražbách.

Dražby sa odohrávali na verejných priestranstvách, často priamo pred domami, ktorých zariadenie sa rozpredávalo. Boli vopred vyhlásené a púťali na seba pozornosť miestneho obyvateľstva i ľudí zo širšieho okolia. Spomínajúci videli, kto sa ich zúčastnil, aj čo si kúpil. V spomienkach je niekedy diverzifikovaný prístup k dražbám a účasti na nich. Pamätníci skôr opisovali dražbu, jej priebeh, aktérov, no nie vlastné konanie či názory na ňu. Vysvetľovali, kto a prečo kúpil a prečo oni, alebo ich rodina nie. Spomienky na dražby, podobne ako na deportácie nie sú jednoduché. Respondenti formulovali opisy niekedy veľmi ťažko, hľadali slová, pomaly skladali vety. Častým ospravedlnením ľudí, ktorí nakupovali na dražbách, bola zlá sociálna situácia nakupujúcich.

„... na námestí jeden-dvaja kresťani boli iba, aj Dlhý rad tak. A po deportáciách sa to vyprázdnilo od ľudí. Veci ich – to boli licitácie.

---

¹⁰⁰ V čase prvých transportov vydal Ústredný hospodársky úrad v apríli 1942 pokyny o zaistovaní všetkého hnuiteľného majetku židov a židovských združení (Paulovičová, 2010: 138). Záujem o hnuiteľný židovský majetok bol už od roku 1939. Nariadenia celoštátne, ale aj iniciatívy regionálne či lokálne boli zamerané na zaistenie, resp. zabavenie motorových vozidiel, kožušín, šperkov, rádioprijímačov, športových a rybárskych potrieb atď., a realizovali sa ešte do deportácií.

Z domu na kopu povyhadzovali a licitovali, kto dá viac. Záclony, porcelán, mužské veci (odmlka) trvalo to dlho. Gardisti predávali, oni najprv si povyberali také cennejšie veci, a potom sa licitovalo. Bola taká komisia z mestského úradu, sa spisovalo, čo sa predávalo a gardisti okolo toho. Komisia bola v civile.“ (Ž, 1927)

„Po transportoch už ostalo ticho, ľudia sa dohovarali, kto kúpi ten dom, kto ten. Smutný život bul, prázdne bulo všetko. Židovské obchody mali naši ľudia.“ (Ž, 1920b)

„Videla som ako ich brali, pána K.-a aj s manželkou, na nákladné auto. Za hodinu sa už rabovalo. Nábytky, všetko zobrali. Prišlo viac gardistov, asi šesť a dvaja Nemci. Nebili ich. Prišli si obzrieť, ako je zariadený ten ich štvorizbový, čo si môžu zebrať [...] ako rabovali ľudia tí ich byty, gardisti... To všetko gardisti pobrali. Jeden gardista hovoril otcovi: 'Janko, ty si sprostý, to si nevieš nakradnúť?' Babičkin brat tiež, kradli tam... do smrti sme sa nestýkali s babičkiným bratom, ani na pohreb sme mu nešli. Babička sa s ním nikdy nezmierila...“ (Ž, 1929)

„Slovenský štát nábytky predával, tak predávali za levne ceny. Ktorí boli chudobní ľudia, to pokúpili... my ne... to len z Hanušoviec Cigáni. To ľudia mali svoje nábytky, nešiel kupovať taký užívaný nábytok... nám netreba. A my boli susedzi, tá dze by sme... tá mi čula, jak vyhlasili, že sa predávajú nábytky, kto ma zaujem, že možu prísť a jim predajú... ale dostali levne i skrine i kredenčky...“ (Ž, 1921)

Predstavitelia ľudáckeho režimu

V nakrútených rozhovoroch sa najčastejšie ako predstavitelia ľudáckeho režimu objavovali príslušníci HG. Nežidovskí pamätníci zväčša konštatovali, že oni osobne alebo ich blízki nemali s gardistami negatívne skúsenosti, pokiaľ sa verejne nepostavili voči

protižidovským nariadeniam. Násilnosti na verejnosti si nepamätali, resp. nie každý si uvedomoval (ani počas nášho výskumu), že postupné vytlačanie židovskej komunity na okraj spoločnosti, zákazy obmedzujúce ich občianske a ľudské práva už samy osebe boli aktom násilia, hoci sa mohli obísť bez prejavov fyzického násilia na verejnosti. Zo spomienok je však zrejmé, že angažovanie sa v HG spájali pamätníci s profitom, ktorý gardistom z toho plynul. Výpovede obsahovali nielen opis, ale aj hodnotenie gardistov a ich správania. Zväčša nie je možné odčítať, či takýto angažovaný gardista bol aj v pamätníckovej rodine, len vo vzácných prípadoch to spomínajúci priamo priznali. To, že mnohí mužskí obyvatelia dedín a miest boli v HG, no nie každý sa prejavoval ako nadšený vykonávateľ protižidovských nariadení, je z niektorých výpovedí zrejmé. Spomienky upozorňujú na prax, že miestni gardisti často chodili pomáhať pri deportáciách do iných lokalít a naopak, v ich lokalitách boli cudzí gardisti (vo svedectvách z východného Slovenska je časté konštatovanie, že to boli gardisti zo západného Slovenska). Táto výmena malo pravdepodobne zabezpečiť, aby priebeh akcií zbytočne nekomplikovali prípadné priateľské, susedské vzťahy a emócie.

„Oni boli nenápadní, viete? [gardisti, pozn. M. V.] Oni boli niektorí, ktorých to mrzelo, boli takí, čo sa tak robili... násilnosť som nevidela. Podívajta sa – to násilie už bolo to, samozrejme, keď sa to bralo ako zákon, podľa paragrafu...“ (ž, 1920a)

„... najviac bol proti židom ten, čo mal z toho úžitok – veliteľ Hlinkovej gardy vo Zvolene, H. sa volal [...] dosť bolo gardistov vo Zvolene, niektorí boli zlomyselní. Čo gardisti rozkázali, to ste museli spraviť.“ (ž, 1925)

„Spomínam si, ako sme s mamičkou boli v obchode, a cez výklad sme videli gardistu, od nás, ako ide po ulici s kufrom z vlaku. A zákazníčka povedala mamičke: ‘Zasa po židoch niečo nesie!’...“ (ž. 1923)

„V Bardejove bolo veľa gardistov, každý sa chcel vytiahnuť, vyznamenať u Nemcov. Určite mali za to dačo, zadarmo by neudávali, nerobili konfidentov. Voči vlastným nič nerobili, iba proti židom. Napomáhali ich expedovať. Väčšinou chodili robiť do iného mesta a v Bardejove boli cudzí gardisti, bývali v hoteli Republika.“ (m, 1932)

„Každý podľa povahy sa ku židom správali. Mali pekné uniformy, veľmi pekne vyzerali. Život mali vojenský, pochodovali po Bardejove, spievali zvlášť svoje piesne. Museli sme ich aj v škole vedieť. Keď boli slávnosti, gardisti boli v uniformách. Keď prišiel Šaňo Mach, deti zo školy boli nastúpené tiež.“ (ž, 1927)

„... gardisti mali moc,... ale k nam dobri buli... keď prišla fronta, tak buli šitke zas partizani, išli do lesa [...] veď to buli naši otcovia, bratia, mužovia, nemohli sme ich súdiť...“ (ž, 1920b)

„Jedna taka gardistka robila na uradze, mi poveda: 'Haničko, vy pujdzece so židami. Bo na tebe hutoria, že ich bars zachraňuješ, i tvoja cala rodzina.' A ja povedala: 'A to my robime plany skutok? Šak oni su, Manciko, tiež ľudze!' [...] Vtedy buli gardisti proti židom, gardisti ich prenasledovali, oni še bali tych gardistoch... Gardisti ? No, to už ani nežiju, to buli starši jak ja, ja bula dzifče... ja tych ľudzi nepamätam (zaváhanie, odmlka). Ja už podľa mena nepamätam.“ (ž, 1921)

V nábožensky zmiešaných lokalitách niektorí nekatolícki pamätníci spontánne spomínali na svoju skúsenosť s diskrimináciou zo strany miestnych katolíckych autorít, resp. majoritných katolíckych obyvateľov. V spomienkach opisovali zastrašovanie na verejnosti, ale aj ich kolaboráciu s nemeckými okupantmi od jesene 1944. Ich výpovede sú naplnené pocitmi ohrozenia a strachu, ktorý prežívali.

„Luteráni boli diskriminovaní. Raz sa stalo, bola som s mamičkou v obchode. Nastal ruch vonku, spev. Nevedeli sme, čo sa deje, bola to gardistická pesnička. Mamička vraví: ‘Joj, vieš čo, ja zatvorím obchod.’ Od Bystrice išiel sprievod asi tridsiatich mužov v civile, s palicami. Boli to z Priechodu. Kričali: ‘Ideme na luteránov!’ Išli ku Katolíckemu domu, tam mal preslov farár Z. A ten ich ukludnil, že sú aj luteráni kresťania.“ (ž, 1923)

„... my sme museli držať hubu a krok. Vo Zvolene mali Nemci dost veľký štáb, dali sa dohromady so Slováckmi niektorými, s gardistami spolupracovali, to bolo tabu.“ (ž, 1925)

Po vojne

Nežidovskí svedkovia v spomienkach na obdobie po skončení vojny, resp. priamo po oslobodení ich lokality a regiónu, upozorňovali na celkom bežný jav: na infiltráciu ľudáckych autorít do nových povojnových štruktúr, na „prezliekanie kabátov“. Predpokladám, že aj táto skutočnosť môže vysvetľovať obavu a rezervovanosť respondentov pri (ne)uvádzaní konkrétnych mien – miestnych ľudáckych úradníkov a gardistov počas našich rozhovorov.

„... členovia HG v dedine boli gardisti, a potom komunisti. [...] Po vojne prezliekli kabát, boli veľkí funkcionári komunistickí. Tak im vykrikoval: ‘Ešči mate uši stlačené po tych gardistických čiapkach a už ste veľkí komunisti!’ Na ďalší deň ma brala Štátna bezpečnosť do väzenia.“ (m, 1924)

„... už sa mohlo rozprávať. Tí, ktorí boli arizátori, mali sa dobre, tak tí chválili. Tí, čo nemali nič, tí hanili... arizované majetky prepadli v prospech štátu, nedostali židia späť.“ (ž, 1925)

„Miestni gardisti, udavači boli potrestaní. Jeden, G. sa písal, býval na meste. Keď buli Nemci, tak im udaval... matkin brat išiel za dozorcú väzňov, ten nam povedal, že G. je zavretý v Leopoldove [...] tak židia po vojne bars neboli, niektorí pomreli, iní poodchadzali preč... mali židia navrch po vojne, Rusi sa ich zastavali...“ (m, 1932)

„... dostali veci naspäť, ale pošli preč... N.-a pošla do Ameriky s celú rodinu, G. pošol do Palestiny... ľudze prijali ich dobre... žili tu medzi nami, no tak to... (vzdych a ticho)... ta už jak prišol prevrať, štyridsatyosmy rok, ta už pošli. Ta asi tri roky tu buli.“ (m, 1926)

„... po vojne še vracali. Tak F.-ovci še vracili, najviac... Ludze ich prijali radzi. Radostne ich uvitali, pretože inakši poznali jich stari. Tak ich privitali, že vďakabohu, že ste še zachranili...“ (ž, 1921)

V spontánnej spomienke na povojnové obdobie zostávali nežidovskí respondenti pri všeobecnom konštatovaní, že židia sa do ich dediny/mesta vrátili, alebo nevrátili. Niektorí menovite spomínali konkrétne osoby, pridali aj krátku informáciu o ich osude počas holokaustu, prípadne údaj, či sa im majetky (dom, obchod, pole) vrátili, alebo nevrátili. Väčšina spomínajúcich konštatovala, že židia nezostali v lokalite bývať dlho. Ako medzník ich odsťahovania často uvádzajú rok 1948, čo korešponduje s našimi poznatkami o emigračných vlnách židov z vtedajšieho Československa (Bumová, 2010: 16 – 35). Niektorí účastníci nášho výskumu vedeli povedať, kam sa odsťahovali ich židovskí susedia, hovorili nám, že sú v kontakte a udržiavajú korešpondenciu aj s ich rodinami.

V celom korpuse nežidovských výpovedí nie je však ani jedna, ktorá by nejakým spôsobom analyzovala, prečo sa židia po návrate domov dlho nezdržali, prečo odišli. Pamätníci sa nezamýšľali nad spoluzodpovednosťou nežidov za situácie počas holokaustu a po ňom. Povojnový osud židov už vôbec nebol „ich príbeh“. Všeobecne povojnový obraz lokality je v ich spomienkach naplnený vlastnými starosťami o zabezpečenie rodiny, je poznačený strádaním

po prechode frontu. Vo výpovediach vystupujú nežidia vrátane spomínajúcej osoby nie ako aktéri dejov, ale ako objekty, ktorým sa to dialo. Empatia, súcit a ľútosť stúpajú vo výpovediach predovšetkým v závislosti od blízkosti vzťahov, ktoré respondenti a ich rodiny mali so svojimi židovskými susedmi.¹⁰¹

---

101 Táto kapitola vychádza, okrem iného, z mojich starších textov Vrzgulová, 2013a, b; Vrzgulová, *Memories of the Holocaust. Slovak Bystanders* (text bol publikovaný v roku 2016 elektronicky v monotematickom čísle *Holocaust Studies*, <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17504902.2016.1209841>).

ZÁVER

Výpovede pamätníkov získané metódou oral history – ich spomienky na holokaust na Slovensku – predstavujú obrazy komunikované predovšetkým v ich vlastnej skupine. V našom prípade v skupine preživších holokaust z perspektívy obetí a v skupine nežidovských divákov holokaustu. Predstavitelia oboch týchto skupín pamätníkov predstavujú akési spoločenstvá pamäti (*commitments of memory*,¹⁰² Waehrend 2011: 9). Ich členovia prostredníctvom svojich spomienok prinášajú do prítomnosti minulosť tak, ako ju zažili, počuli, resp. ako si ju zapamätali a ako si na ňu (ne)spomínajú.¹⁰³ V oboch skupinách tieto obrazy minulosti boli a sú i dnes predmetom (príležitostnej) komunikácie. No presahy do ďalších generácií, resp. skupín obyvateľov Slovenska, neboli a nie sú (predovšetkým v skupine nežidovských pamätníkov) bežným javom ani v súčasnosti.

Obrazy holokaustu, ktoré obsahujú spomienky židovských svedkov zo Slovenska, sa postupne, výberovo, stali od konca 90. rokov 20. storočia aj u nás súčasťou kultúrnych až ikonických reprezentácií holokaustu ako fenoménu európskej histórie 20. storočia. Obrazy predstavujú (zažitú) skúsenosť s protižidovskou legislatívou, ktorá predstavovala rôzne stupne diskriminácie a prenasledovania, porušovanie občianskych a ľudských práv prenasledovaných židov. Nežidovské spomienky, tlmočené z perspektívy pozorovateľov, ostávajú ešte stále len osobnými (mentálnymi) alebo nanajvýš skupinovými (verejnými) reprezentáciami zdieľanými úzkou skupinou generácie a skúsenostne prepojenej skupiny ľudí.¹⁰⁴

102 Anna Waehrend ich charakterizuje ako skupiny jednotlivcov, z ktorých každý má vlastnú individuálnu pamäť, no ktorí zdieľajú aj isté spoločné spomienky zažité i nezažité.

103 Je potrebné mať stále na pamäti oba procesy: spomínanie aj zabúdanie, ktoré sa na tvorbe pamäti jedinca i skupiny podieľajú.

104 Spomienky na židovských susedov z pohľadu nežidovských obyvateľov Slovenska boli publi-

Ako naznačujú výsledky bádania, pamäťové inštitúcie a praktiky politik spomínania zahŕňajú obrazy holokaustu tejto skupiny pamätníkov do svojej praxe ešte stále len výberovo.

Politiky spomínania na holokaust (resp. na vojnový slovenský štát, počas ktorého sa dial) sa na Slovensku začali kreovať postupne, po páde komunistického režimu v krajine. Začiatky možno sledovať od posledného desaťročia 20. storočia. Okamžite sa vytvorili predovšetkým dva výrazné prúdy, stojace na odlišných ideologických postulátoch. Počas 23 rokov existencie Slovenskej republiky boli kľúčové obsahy týchto dvoch súčastí spoločenského i politického diskurzu s väčšou či menšou intenzitou (v závislosti od aktuálnej politickej situácie v spoločnosti, parlamente a vo vláde) komunikované a prezentované. Zistila som, že nejednoznačné formulovanie postojov a hodnotení daného historického obdobia zo strany politických a cirkevných autorít malo v podstate rovnaký vplyv na spomínanie židovských aj nežidovských pamätníkov.

Židovskí svedkovia holokaustu, ak sa už rozhodli zúčastniť výskumu, chceli vyslať posolstvo. Chceli sa podeliť o svoje spomienky, aby šírili na Slovensku v danom čase (v polovici 90. rokov 20. storočia) všeobecne neznáme fakty o tomto historickom období. Nežidovskí pamätníci boli tiež ovplyvnení *vedomím historického času* (Bútorá, 2012: 18). Spoločne pôsobil fakt, že s nimi – poslednými pamätníkmi – odíde aj časť špecifických spomienok na dávno neexistujúce lokálne židovské komunity, ich kultúru a vzájomné kontakty, ktoré sa počas dlhého spolužitia vytvorili. A tak vo svojich spomienkach sprítomňujú z vlastných perspektív židovsko-nežidovské vzťahy počas vypätého obdobia holokaustu.

Pri analýze a komparácii obsahov židovských a nežidovských spomienok som sa inšpirovala textom Franka Sterna¹⁰⁵ (2008: 21 – 44).

---

kované len výnimočne. V memoárovej literatúre predstavujú len okrajové zmienky.

105 Výskumy realizované na Slovensku som charakterizovala v úvodnej kapitole. Materiál, o ktorý sa opieral F. Stern, tvoria publikované aj nepublikované interview, memoáre a správy zozbierané v rámci projektu *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 – 1960* (Open University, Hagen) a samotným F. Sternom (pozri Stern, 2008: 21, 35).

Vo svojej práci skúmal a porovnával spomienky takýchto skupín respondentov zachytené predovšetkým v Nemecku tesne po vojne a sformuloval niekoľko zistení. Na základe štúdia slovenského materiálu sa pokúsim moje poznatky, ku ktorým som dospela, konfrontovať s jeho závermi. Nemeckí nežidovskí svedkovia opisovali konanie a správanie iných ľudí, ale vlastné reakcie či konanie často nekomunikovali. Výber pojmov, ktorými nemeckí respondenti (nežidia) spomínali na zažité situácie, bol špecifický: namiesto konkrétnych mien či priezvisk používali pojmy ako židovské dievča, židovská spolužiačka, celý opis židov bol v ich spomienkach všeobecný, bezfarebný a abstraktný. Pre F. Sterna je to dôkaz odstup, dištancu oddeľujúceho židovský a nežidovský svet respondentov z Nemecka (Stern, 2008: 31 – 32). Podobné znaky som nachádzala aj v spomienkach nežidovských respondentov zo Slovenska. V závislosti od toho, aké blízke vzťahy a každodenné kontakty pestovali so svojimi židovskými susedmi, je možné v ich výpovediach nájsť aj podrobnejšie a konkrétnejšie opisy každodenného života a detaily o jednotlivých členoch židovských rodín, ich vzťahoch a podobne. Čím väčšia bola (mentálna aj fyzická) vzdialenosť medzi respondentmi a ich židovskými súputníkmi, tým sa aj ich opisy, podobne ako u nemeckých respondentov, stávali abstraktnejšie, vágnejšie a obsahovali aj častejšie stereotypné tvrdenia. V tejto súvislosti je ilustratívny postreh, o ktorý sa so mnou podelil jeden židovský svedok holokaustu v neformálnom rozhovore. Konštatoval, že čím dlhšie pôsobila v jeho okolí proti-židovská propaganda, tak sa on menil medzi svojimi rovesníkmi, staršími obyvateľmi, z Tomyho najprv na Reichenthala, až sa napokon stal „tým židom“.¹⁰⁶ Podobne ako v nemeckom výskume, aj v našom máme opisy situácií, keď diskriminácia židov bola evidentná, no spomínajúci si zachováva emočný odstup. Celú situáciu respondent opisuje neosobne ako pozorovateľ, nevnaša tam svoje hodnotiace vyjadrenia. Pri formuláciách je potrebné všimnúť si aj to, v akej osobe respondent spomína – ako *ja* v prvej osobe jednotného čísla, alebo *my* v prvej osobe množného čísla, prípadne používa slovesá so zvrätnými zámenami a vyjadruje tak svoju neaktívnu pozorovateľskú rolu. Týmto spôsobom je možné usudzovať o stupni angažovanosti respondenta v príbehu či o jeho

¹⁰⁶ Stretnutie s pánom Tomyom Reichenthalom sa uskutočnilo 22. mája 2013 v Bratislave.

názore na dianie, ktoré pozoroval. Ani u tých, ktorí opakovane deklarovali svoju blízkosť k židovským spoluobčanom, nenájdeme v spomienkach úvahy o (vlastnej) zodpovednosti či miere zodpovednosti nežidovských obyvateľov lokality za opisované procesy. Abstraktnosť a vágnosť formulácií nežidov, ich nepýtanie sa alebo neskúmanie príčin „zmiznutia“ židov z ich spoločne obývaného prostredia, mohli byť výsledkom vplyvu ich reakcií na znovuoobjavenie sa židov po skončení vojny v roku 1945 (Stern, 2008: 34).

Materiál zo Slovenska, na rozdiel od toho nemeckého, veľmi jasne dokladá, že jednotlivé procesy tvoriace holokaust na Slovensku sa odohrávali „verejnosti na očiach“, ľudia o nich vedeli a boli ich účastní. Potvrdzujú to niekedy až detailné popisy situácií súvisiacich s protižidovskými opatreniami, vedomosti o arizáciách, o priebehu deportácií, aj o následných dražbách opusteného židovského majetku. Na základe doterajšieho výskumu nemôžem potvrdiť, že by sa „zmena majiteľa“ udržiavala vo všeobecnom povedomí. Zatiaľ sa zdá, že táto vedomosť je len v spomienkach pamätníkov a tí ju (podľa vlastných slov) nekomunikujú smerom k mladším generáciám. Realie a dianie po roku 1945, osudy židovských susedov po vojne v porovnaní s predchádzajúcimi témami (arizácie, deportácie) netvorí u nežidovských svedkov až takú informačne bohatú časť výpovede. Spomienky na povojnový návrat a situáciu, v ktorej sa židia ocitli, sú v zhodnej kvalite s nemeckým materiálom. Od slovenských pamätníkov sa dozvedáme, že židia z najrozličnejších dôvodov nezostávali po vojne na miestach, kde žili predtým. Informácie o konaní židovských susedov, ktorí sa po vojne vrátili, sú útržkovité a schematicke: prišli, hľadali príbuzných, snažili/nesnažili sa získať späť rodinný majetok, odišli. Opisované reakcie nežidovskej časti obyvateľov v danej dobe, aj v dnešných komentároch, obsahujú nezáujem, nedostatok empatie, až latentný či otvorený antisemitizmus.¹⁰⁷ Židovskí pamätníci tieto javy zdôrazňujú explicitne – dokonca upozorňujú na silnejšie averzie zo strany nežidov po vojne ako počas samotných deportácií. Nežidovské povojnové spomienky sú skôr strohé až rezervované. Vedomosti o návrate židovských susedov, o (prípadných) povojnových reštitúciách židovského majetku sú v porovnaní s tými o arizáciách a dražbách po

---

107 Tento poznatok komunikuje vo svojej práci aj P. Salner (1997).

deportáciách evidentne menej konkrétne a podrobné. Akoby respondenti naznačovali, že po vojne mal každý svojich starostí dosť, že žil svoje vlastné „ťažké časy“ a o ostatných sa nestaral.

Čo sa týka významu veku respondentov a času výskumu, ako aj vplyvu aktuálnych politík spomínania na realizované rozhovory, je zrejmé, že ide o determinanty, ktoré ovplyvňujú jazyk spomínajúcich a logicky aj nimi komunikované obrazy (reprezentácie) skúmaného historického obdobia (Stern, 2008: 35). Na tomto mieste musím ešte raz zdôrazniť špecifickosť nežidovskej skupiny respondentov zo Slovenska. Spája ich náboženská príslušnosť (viac ako polovica respondentov sa hlási k rímskym katolíkom) a mladý vek v dobe, na ktorú spomínali. Zároveň explicitne hovoria o blízkych až priateľských vzťahoch so svojimi židovskými susedmi. Tieto skutočnosti ovplyvňujú hĺbku ich chápania opisovaných situácií, aj ich zainteresovanosť v dani, na ktoré spomínajú: boli iba divákmi (v niektorých prípadoch sa menili na záchrancov), ktorí si v danej dobe nemohli naplno uvedomovať všetky dôsledky videného, ani celý kontext jednotlivých udalostí. Hodnotiace časti ich spomienok preto predstavujú ich súčasnú optiku, postoje ovplyvnené životnou skúsenosťou a poznatkami o danej historickej dobe v čase výskumu. Metodologický problém objavujúci sa v povojnovej nemeckej oral history je prítomný aj na Slovensku. Ide o spôsob, akým svedok narába so židovskou témou v súčasnosti – na jeho základe nie sme schopní usudzovať o jeho/jej reálnej (ne)účasti na prenasledovaní židov v období holokaustu. V prípade našich respondentov, vzhľadom na ich vek, je potrebné sledovať širšie prostredie ich rodín (Stern, 2008: 41 – 42). Pri komparovaní obsahov židovských a nežidovských spomienok, reprezentácií obdobia vojnového slovenského štátu, ktoré sa šíria v skupinách obetí a divákov holokaustu, sa jasne ukázalo, že ide o dva odlišné svety, skúsenosti, a teda aj odlišné korpusy spomienok. Porovnanie spomienok príslušníkov dvoch skupín obyvateľov Slovenska obracia pozornosť na ich vzťah k tvorbe a udržiavaniu vlastnej individuálnej identity, kde spomienky hrajú dôležitú sociálnu úlohu (Kiliánová, 1999: 61 – 81).

Frank Stern na základe analýzy nemeckého materiálu uvažuje o *antagonistických pamätiach* a konštatuje, že podstatou nemecko-židovských vzťahov boli a sú existujúce a prehlbujúce sa antagonistické vnímania a vzťahy v každodennom živote. Spomienky židovských a nežidovských preživších z Nemecka odrážajú podľa neho charakter vzájomných vzťahov rozvinutých na pozadí bývalého genocidálneho antisemitizmu a povojnovej krízy nemeckej spoločnosti a kultúry (Stern, 2008: 25).

Podľa mojich aktuálnych zistení zaznamenané výpovede respondentov oboch skupín logicky predstavujú dvojakú optiku na rovnaké udalosti. V prípade materiálu zo Slovenska však pokladám za výstižnejšie hovoriť skôr o *paralelných* ako o *antagonistických spomienkach*.¹⁰⁸ Antagonizmus je v nich nahradzovaný absenciou akejkoľvek sebareflexie alebo nekritickým reflektovaním prežitých a vidných minulých dejov, resp. nereflektovaním vlastnej spoluzodpovednosti (u „detských“ pamätníkov spoluzodpovednosti vlastnej rodiny) za situáciu a osud židovských susedov, alebo až ľahostajnosťou k osudom židovských susedov. Výpovede nežidovských respondentov charakterizuje teda mlčanie, nekladenie si otázok o morálnych dilemách, ktorým boli respondenti a ich okolie v totalitnom ľudáckom režime vystavení, nereflektovanie (alebo nevedomovanie si?) vplyvu tohto režimu na ich vlastné hodnotové orientácie pred aj po roku 1945. Ich spomienky naznačujú aj tendencie povojnového života židov a nežidov na Slovensku, sčasti známe z dnes realizovaných výskumov. Dokladajú život židovských a nežidovských obyvateľov miest a obcí vedľa seba – v akýchsi paralelných svetoch – v prípade židov často život s utajenou identitou.¹⁰⁹

Zaznamenané spomienky svojím obsahom nabúravajú niektoré stereotypy viažuce sa k vojnovému slovenskému štátu a jeho súčasným reflexiám v časti spoločnosti Slovenska. Prvým je *stereotyp o usmievanom Slovensku*, prajnej oáze pokoja a hojnosti, kde sa mohli Slováci „konečne“ realizovať. Časť nežidovských respondentov patrila k tej skupine obyvateľstva, ktorá sa hlásila k neka-

¹⁰⁸ Peter Salner používa pojem „vedľažité“.

¹⁰⁹ Otázky židovskej identity po holokauste na Slovensku rozpracúvajú P. Salner, I. Bumová, T. Gyarášová, E. Klementová a ďalší spoločenský vedci.

tolíckym cirkvám – evanjelickej, gréckokatolíckej a pravoslávnej. V ich spomienkach zaznieva informácia o nerovnakom postavení katolíkov a nekatolíkov vo vtedajšej spoločnosti Slovenska. Podobne tí, ktorých rodiny boli (v privátnom prostredí) kritické voči politike vtedajšieho slovenského štátu, konštruujú dobové obrazy s podtónom neslobody prejavu. Ich spomienky na netolerantné, až arogantné prejavy miestnych katolíckych politických a duchovných autorít, zastrašovanie, kategorizovanie obyvateľov a ich sociálnu diskrimináciu vypovedajú o tom, že aj v nežidovskej populácii usmievavého Slovenska boli jedni rovní a druhí ešte rovnejší.

Ďalšie tvrdenia, ktoré získané (židovské aj nežidovské) svedectvá nabúravajú, je *stereotyp o bohatých nepracujúcich židoch*, žijúcich z mozoľov Slovákov. Väčšina z nakrútených výpovedí hovorí o židoch ako o malých a stredných roľníkoch, resp. malých podnikateľoch a obchodníkoch, ktorí ale zohrávali v rámci miestneho hospodárstva významnú úlohu. Pamätníci kreujú v spomienkach obraz svojich židovských susedov ako príslušníkov kultúrne odlišnej skupiny, ktorú charakterizovala vo všeobecnosti vyššia gramotnosť, pozitívny vzťah k vzdelaniu, súdržnosť, a dokonca v mnohých prípadoch lepší prehľad o spoločenskom dianí.

Vo výpovediach je možné nájsť obrazy realizácie protižidovských nariadení na lokálnej úrovni a ambivalentne vykresľovanú úlohu miestnych politických a mocenských špičiek, ako aj radových gardistov – miestnych mužských obyvateľov. Na jednej strane spektra sú gardisti či iní obyvatelia bažiaci za majetkom, vyžívajúci sa v ponižovaní židov na verejnosti, aj pri deportáciách. Na druhej strane spektra stoja znova gardisti či iní obyvatelia, varujúci pred raziami a transportmi, pomáhajúci prenasledovaným a spolupracujúci s odbojom. Židovskí respondenti často detailne opisujú konkrétne konanie arizátorov, ich mená i správanie. Jasne naznačujú dôsledky tohto procesu – strata možnosti obživy a odkázanosť na pomoc okolia. Ako výrazný hendikep sa tu prejavil vek nežidovských pamätníkov: videli deportácie ako diváci, nepoznali a v reálnom čase (ako deti) nevedeli zväčša odčítať pozadie udalostí a (možno) ani primárne zámery a ciele ich aktérov. To isté platí aj o prípadných opisoch či skôr komentároch týkajúcich sa arizácií. Tie sa jednak dostávajú v chronológii ich spomienok až

za deportácie, hoci v skutočnosti im predchádzali a v podstate ich akcelerovali. Zároveň sú arizácie nežidovskými svedkami hodnotené ambivalentne. Časť spomínajúcich konštatuje: išlo o politickú protekciu, arizovali „gardisti a veľkí ľudáci“. Časť pripúšťa, že aj v ich rodine mali takých, čo si požiadali o obchod či dielňu po židoch, no jedným dychom dodávajú – riadili sa platnými zákonmi a obchod si kúpili.

Deportácie sú v mnohých spomienkach kľúčovou témou. Židovskí pamätníci opisujú celé spektrum vzťahov a postojov zo strany majoritných obyvateľov počas deportácií. Často však v týchto obrazoch sú pasívnym, nekonajúcim okolím. Túto skutočnosť nepriamo potvrdzujú spomienky nežidovských pamätníkov, ktorí všetci boli očitými svedkami lokálnych deportácií. To, že sa na ne išli pozrieť, že sledovali miestne židovské rodiny na najbližšiu železničnú stanicu, alebo sa s nimi prišli rozlúčiť na sústreďovacie miesto, ospravedlňovali svojím vekom a zvedavosťou. Konštatovali, že ich rodičia, iní dospelí nemali čas, nechceli byť videní na verejnom mieste, a tak celý proces pozorovali spoza záclony, spoza plota, z vlastného dvora. Napriek tomu obrazy deportácií sú plné detailných opisov konania (miestnych) autorít, ktoré ich realizovali, aj opisov správania deportovaných.

V porovnaní s arizáciami sú vo výpovediach nežidov paradoxne negatívnejšie opisované a hodnotené verejné dražby hnutelného majetku zo židovských domácností.¹¹⁰ Hoci išlo o predmety výrazne nižšej peňažnej hodnoty ako v prípade domového a podnikového majetku. Možno práve pre privátny až intímny rozmer, ktorý v sebe predmety dražby niesli, a aj pre verejný charakter „nakupovania“ cítiť u niektorých svedkov odtiene pohrdania, odsudzovania či snahy vysvetliť alebo ospravedlniť účasť ľudí na dražbách, najčastejšie zlou sociálnou situáciou nakupujúcich.

Obdobie po skončení vojny a návrat židovských susedov domov je v nežidovských spomienkach opisovaný stroho. Svedkovia konštatujú, že sa len málokto vrátil. Nevedia (alebo si nespomínajú) takmer nič: či sa židovským susedom podarilo získať vlastný

---

¹¹⁰ Logicky sú opisy dražieb súčasťou iba nežidovských spomienok, keďže sa konali po deportáciách lokálnych židov.

majetok späť, kde sa ubytovali, aké mali zdravotné problémy. Takmer jednohlasne však konštatujú – nezostali u nás, odišli do väčšieho mesta, alebo mimo územia Slovenska. Ďalšie spomienky konštatujú, že po páde komunistického režimu sa začali vracat' so svojimi potomkami do rodnej obce, mesta. Židovské povojnové spomienky hovoria o ťažkých návratoch, osamelosti, fyzických a psychických problémoch, zložitom – odmietavom až nepriateľskom – prijatí nežidovskými spoluobčanmi, o byrokratických reakciách úradov (navracanie majetkov, vyhlasovanie príbuzných za mŕtvych a podobne) a pamätníci sa zaoberajú aj dôvodmi vlastnej vnútornej či vonkajšej emigrácie.

Povojnové vyrovnávanie sa nástupníckeho československého štátu s aktérmi arizácií a deportácií nie je súčasťou nežidovských spomienok, resp. svedkovia sa nepamätajú na to, že by miestni gardisti či arizátori boli potrestaní. Mnohí podľa nich ušli ešte pred oslobodením alebo tesne po ňom, obávajúc sa trestu. Ostatní, „obyčajní gardisti“ ostali žiť na tom istom mieste a plynulo sa zaradili do každodenného povojnového života. Ich činy sa zdajú byť, usudzujúc podľa spomienok najstarších pamätníkov, dnes premlčané. Časť svedkov vymenúva najznámejších lokálnych gardistov (miestnych úradníkov, notára, učiteľa), gazdov, ktorí viezli na vlastných vozoch židov k transportu. Spontánne ich, okrem výnimiek, nehodnotia, ani neodsudzujú.

Z celého korpusu respondentov len niekoľkí explicitne a výrazne odsúdili počínanie konkrétnych menovaných gardistov, s konštatovaním, že za ich zločiny neprišiel trest. Časť svedkov vôbec nementuje gardistov, hoci ich po mene pozná, berúc ohľad na potomstvo, ktoré už v dvoch či troch ďalších generáciách žije v lokalite.

Súbor získaných nežidovských spomienok predstavuje základnú databázu obrazov minulosti, respektíve reprezentácií o živote a osudoch židov počas holokaustu na Slovensku, ktoré sa v generácii najstarších pamätníkov zachovávajú a sčasti prenášajú. Charakterizuje ich častá ambivalentnosť v hodnotení prežitých historických udalostí, ako aj symptómy mlčania, až nezájmu a potláčania spomienok. Tieto prejavy naznačujú, že aj nežidovskí pamätníci vojnového slovenského štátu a holokaustu na Slovensku

môžu byť touto historickou skúsenosťou traumatizovaní. Ich spomínanie na obdobie ľudáckeho režimu slovenského štátu ovplyvňujú aj skúsenosti z ďalšej, komunistickej totality.

Nemenej dôležitým determinantom sú súčasné vzory a politiky spomínania na uvedené historické obdobie.¹¹¹

Ak vychádzame z psychologického chápania kolektívnej pamäti (kde minulosť predurčuje prítomnosť), kľúčovú rolu zohráva analógia medzi traumou kolektívnou a traumou jednotlivca. Traumatická udalosť, v našom prípade konfrontácia slovenskej majority s vlastným životom v totalitnom režime, podieľajúcom sa na genocíde svojho židovského obyvateľstva, otriasla kognitívnymi aj morálnymi rámcami, ktoré sú súčasťou ich/našej identity a kultúry. Kolektívna pamäť je zložená vždy z konkrétnych aktov spomínania jednotlivcov, ktoré sú vymedzené sociálnymi rámcami pamäti. Americký sociológ Neil J. Smelser tvrdí, že nositeľmi kolektívnej traumy sú jednotlivci, ktorí ju formulujú jazykom spoločne žitej kultúry. Takýmito nositeľmi traumy sú aj židovskí preživší. Aby sa ich trauma stala verejnou, musí sa stať predmetom „verejnej naratívnej práce autorít“, ktoré majú záujem, aby spoločne prežívaná trauma získala verejný význam. Premena súkromnej traumy na verejnú je teda dlhý a konfliktný proces, v ktorom rozličné skupiny zápasia o významy prisudzované traumatickej udalosti. Tieto zápasy sú prirodzenou súčasťou toho, čomu sa hovorí *politika pamäti* či *politika spomínania* (Smelser, 2004, 31 – 59).

Ak cez túto prizmu konceptu verejnej traumy pozorujem súčasnú spoločnosť Slovenska, konštatujem, že vo verejnom diskurze existujú formalizované postupy – politiky spomínania na sledované historické obdobie našich dejín. Tie sú však, ako som naznačila v časti o politikách spomínania na holokaust, často nejednoznačné.¹¹² Majú vplyv aj na aktuálnu podobu a obsahy reprezentácií

111 V tejto súvislosti je potrebné skonštatovať, že holokaust, osudy židovských susedov netvoría zväčša súčasť životných spomienok nežidovských pamätníkov, resp. ak sú prítomné, tak len okrajovo. Holokaust prosto „nebol ich problém“. S týmto javom sa stretávame aj v nežidovskej memoárovej literatúre.

112 Počas roka existuje v našom kalendári viacero historických dátumov, ktoré sú príležitosťou na realizáciu „politiky pamäti“ – dátumy spojené s existenciou vojnového slovenského štátu, pamätné dni – medzinárodný (27. 1.) i národný (9. 9.), venovaný spomienke na obeť

vojnového slovenského štátu, židovsko-nežidovských vzťahov vo výpovediach, ktoré zachytil náš výskum. Je zrejmé, že vyrovnávanie sa s minulosťou je dlhý proces, do ktorého vstupuje viacero faktorov. Samotná zmena spoločensko-politických podmienok na Slovensku po roku 1989 bola len jeho začiatkom: vytvorila priestor, aby sa vôbec mohlo začať uvažovať a hovoriť o tom, čo sa počas vojnového slovenského štátu dialo s lokálnymi židmi.

Analyzované výpovede predstavujú len časť celého spektra židovsko-nežidovských vzťahov. Jeho absentujúcu časť by mali tvoriť spomienky aktérov: bývalých gardistov, členov pohotovostných oddielov HG, arizátorov, ľudí súhlasiacich s režimom a využívajúcich jeho protižidovskú politiku vo svoj prospech – lokálnych agresorov a páchatelov (Nižňanský, 2010: 153), ale aj spomienky záchrancov židov a ich rodín. Keďže nahrávky tohto typu nemáme k dispozícii, ich obsahy môžem iba predpokladať. O tejto časti slovenskej majority a jej postojoch môžem uvažovať na základe výskumov niektorých súčasných bádateľov, ale aj na základe aktuálnych tendencií v spoločenskom aj politickom diskurze našej krajiny, ktorého časť tvorí (ne)kritická reflexia obdobia vojnového slovenského štátu, jeho režimu a holokaustu na Slovensku.

To, že nežidia a židia na Slovensku žili a žijú sčasti aj dnes v akýchsi paralelných svetoch, potvrdzuje aj verejný diskurz o vojnovom slovenskom štáte v súčasnej spoločnosti.¹¹³ Pripomínanie holokaustu na Slovensku, aj jednotlivých krokov, ktoré k nemu viedli a tvorili ho, nie je príjemnou spomienkou. Preto toto spomínanie nebýva zo strany predstaviteľov majority ani spontánne, ani preferované, a často ani kritické. Časť obyvateľov Slovenska aj v súčasnosti vytesňuje fakt, ktorý už nežidia vo väčšine európskych krajín (predovšetkým tých nezaťažených skúsenosťou s komunistickým režimom) akceptovali vo verejnom diskurze. Tým faktom je spolu-

---

holokaustu a pod. Reflektovanie a reprezentácie spomínaného historického obdobia nie sú však jednoznačné, ale ambivalentné (Vrzgulová, 2013a: 173 – 181). Tento fakt ovplyvňuje aj obsahy spomienok nežidovských pamätníkov zachytené v našom oral history výskume.

113 Dynamiku postojov slovenskej majority voči židovskej komunite na Slovensku zachytávajú reprezentatívne výskumy od začiatku 90. rokov 20. storočia – pozri Bútorá a Bútorová (1992, 1995); smerom do súčasnosti Vašečka (2006); a výsledky výskumu s názvom *Slovenský vojnový štát a holokaust v kolektívnej pamäti slovenskej spoločnosti* (2013).

zodpovednosť nežidov za holokaust, ich spoluzodpovednosť za vytváranie (aktívne i pasívne) totalitných režimov, ktoré ho dovolili a realizovali. So všetkými dôsledkami, ktoré tento proces v spoločnosti spôsobil a ktoré ju zasiahli celú. Uvažovanie o židovsko-nežidovských vzťahoch na Slovensku, poznačených skúsenosťou s holokaustom a dvoma totalitnými režimami nasledujúcimi v pomerne rýchlom slede za sebou, otvára množstvo ďalších otázok spojených napríklad s medzigeneračnou komunikáciou historickej skúsenosti, kritickou reflexiou vlastnej minulosti, úlohou elít pri týchto procesoch a podobne. Slovenskú spoločnosť ešte len čaká verejná kritická diskusia o holokauste na jej území a dôsledkoch, ktoré sú v nej dodnes prítomné.

POST SCRIPTUM

Rukopis tejto knihy som dokončila vo februári 2016. V marci sa konali na Slovensku parlamentné voľby, ktoré otvorili dvere do oficiálnej slovenskej politiky politickej strane Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko.¹¹⁴ Hlavné piliere jej politického programu sú: národný, kresťanský a sociálny. Jej vrcholní predstavitelia i radoví členovia neskrývajú, okrem iného, svoj obdiv k vojnovému slovenskému štátu a jeho vodcovi kňazovi a prezidentovi Jozefovi Tisovi.¹¹⁵ Znak strany kopíruje symbol Slovenskej republiky 1939 – 1945, ktorý na svojich uniformách nosili členovia Hlinkových gárd – rovnoramenný dvojkríž. Po marcovom volebnom úspechu tejto politickej strany – získala 8,04 % hlasov – sa rozprúdili na

---

114 V názve strany je meno jej predsedu Mariána Kotlebu.

115 Na oficiálnej internetovej stránke tejto strany sú umiestnené citáty z prejavov Jozefa Tisa ako ideový odkaz pre dnešok a podpora jej politického programu. Pozri napr.: <<http://www.naseslovensko.net/propagacia/>> [online] [cit. dňa 20. 3. 2016]. Jozef Tiso ako vrcholný predstaviteľ vojnového slovenského štátu 1939 – 1945, prezident, najvyšší veliteľ vtedajšej slovenskej armády, Hlinkovej gardy, od roku 1942 mu zo zákona patrilo dokonca titul vodca, bol politicky aj morálne zodpovedný za jeho vnútornú i zahraničnú politiku. Bol zodpovedný za to, že parlamentnú demokraciu na Slovensku nahradil nedemokratický politický systém reprezentovaný predovšetkým HSĽS, že politickí oponenti boli prenasledovaní a väznení. Bol zodpovedný aj za to, že židovskí občania boli zbavovaní občianskych aj ľudských práv a deportovaní do nacistických koncentračných a vyhladzovacích táborov, odkiaľ sa ich väčšina nevrátila.

rôznych úrovniach spoločnosti Slovenska diskusie o tom, čo zapríčinilo takýto „prekvapivý“ výsledok.¹¹⁶ V centre pozornosti médií, politikov, analytikov, vedcov i širokej verejnosti je okrem iného aj fakt, že výraznú podporu získal tento politický subjekt od mladých ľudí – prvovoličov.¹¹⁷ Pri hľadaní príčin, ktoré to spôsobili, sa pozornosť, okrem iného, zameriava na vzdelávací školský systém a spôsoby, akými sú mladí ľudia informovaní o vlastných moderných dejinách. Toto je len jedna z viacerých príčin, ďalšou je rodinné prostredie a obrazy vojnového slovenského štátu, ktoré sú v ňom komunikované. Medzi ďalšie príčiny však patria aktuálne sociálne problémy v mnohých regiónoch Slovenska a neriešené politické kauzy spojené s korupciou a klientelizmom. Situácia v spoločnosti, tak ako ju vnímam a pozorujem, znamená jediné: môj výskum pokračuje a nadobúda nové významy.

---

116 Výsledky uverejnené na <<http://www.etrend.sk/ekonomika/vysledky-parlamentnych-vo-lieb-2016.html>> [online] [cit. dňa 20. 3. 2016].

117 Pozri napríklad <<https://dennikn.sk/395832/prvovolicov-bodoval-kotleba-chyba-moze-byt-skolstve/>> [online] [cit. dňa 20. 3. 2016].

SUMMARY

The Slovak Holocaust is inseparable from the wartime Slovak State (1939 – 1945) and its anti-Jewish policies. A systematic and ideologically uncorrupted academic study of this era became only possible after the fall of communism in Czechoslovakia in November 1989. Ethnologist Monika Vrzgulová has studied the phenomenon of the Holocaust since the mid-1990s predominantly using the oral history method. This book represents a synopsis of Vrzgulová's key findings on this topic acquired during the past two decades.

The author's particular interest lies in using oral history interviews with witnesses of World War Two events to unveil different images of the Holocaust. She analyses the content of her interviews through the lens of Holocaust commemoration and the different ways in which these events have been commemorated in Slovakia since the 1980s. Vrzgulová's research largely focuses on two groups of respondents, who could roughly be divided into Jewish respondents (victims) and non-Jewish (bystanders) witnesses. She considers these as working categories which reflect only the most fundamental dynamic of the witnesses' roles, which an individual was forced or chose to assume during the Holocaust. Vrzgulová's findings and interpretations represent a full spectrum of attitudes and strategies individuals adopted during the era of the Slovak State. Hence, recollections of contemporaries of the Holocaust are not homogenous, but, on the contrary, provide diverse perspectives on the era under study.

In the first chapter, the author discusses the possibilities and limits of the oral history method, pointing out what determines the product of oral history research – an interview. Overall, she argues that the final interview is predominantly influenced by three variables. The first two have to do with the actual actors of the interview:

witness (interviewee) and researcher (interviewer). The third variable is the contemporary (historical as well as current) context of the conversation.

Via the prism of her previous research projects, Vrzgulová evaluates theoretical concepts, which have been used to illuminate the issue of the Holocaust as well as the wartime Slovak State. She provides a nuanced look at how today, decades after the end of World War Two, Jews as well as non-Jews formulate their recollections of the Holocaust. What are the key moments in their narratives, how do they describe themselves and other actors of the era, or how do they currently interpret these historical events, which have become an integral part of their lives. In addition to issues related to the individual's identity, collective memory and subjectivity, the author also observes the relationship between the person and the particular non-democratic regime (be it totalitarian or authoritarian). She considers the study of totalitarian systems from the perspective of an individual, his or her individual recollections on their life under such regime, as the study of the dynamic relationship between an individual and state power, taking place on the microlevel of society. The narratives collected via the oral history method serve as a tool for further understanding of non-democratic regimes. In fact, Vrzgulová argues that the analysis of one's subjective experience with totalitarian or authoritarian regimes increases our understanding of the different life strategies and ways of life adopted by individuals under the dictum of this particular non-democratic regime. She finds that, despite the effort totalitarian regimes invest in making the society and its patterns of behaviour homogenous, the regime fails to achieve this in totality.

When analysing the testimonies of Jewish as well as non-Jewish respondents, the author also closely paid attention to issues related to trauma – both reflected and suppressed. She bases her approach on Smelser's concept of collective (social, cultural, pub-

lic) trauma and argues that the Holocaust represents a trauma for both groups of Slovak citizens under study. Her thesis is supported by the content of her respondents' recollections. Moreover, equally important are the respondents' non-verbal expressions, the ways in which they react to supplementary questions as well as their comments outside of the framework of the interview, which also support Vrzgulová's argument. Holocaust survivors are traumatised by the events they have managed to survive and which they were the victims of. What frustrates the non-persecuted witnesses of the same era? According to Vrzgulová, there are a number of factors: after decades, respondents recollect these events and scenes they saw unfold (various expressions of violence against Jewish neighbours which often resulted in deportations). They are recalling these events on the background of acquired knowledge of the history and details of the Holocaust which they learned throughout their lives. Moreover, they narrate their experiences in the context of a certain contemporary social discourse. Hence, the way the Holocaust and the wartime Slovak State are being commemorated in Slovakia during the time of this research represents a significant factor, which can influence and even traumatise the respondents. The author supports this argument with her findings from interviews with non-Jewish respondents, most of whom do not spontaneously discuss these experiences and the fate of local Jewish during World War Two with their children or grandchildren. At most, they communicate these experiences within their own age group.

The politics of Holocaust commemoration are the focus of the second chapter. Here Vrzgulová analyses how the Holocaust phenomenon and the entire era stretching from 1939 to 1945 is reflected in speeches of politicians and the media. Her emphases is on the post-1989 period as, during the communist regime (1948 – 1989), these issues were taboo. After the fall of communism, two polar opposite ways of reflecting this historical era and the Holocaust emerged almost simultaneously, each bounded to a different ideological premises. The first school of thought, reflected in academic as well as public discourse, critically analyses and interprets the

historical context and processes which had led to the creation of the independent Slovak State in March 1939, its totalitarian political system, legislation, domestic as well as foreign policy, etc. Openly and critically, this school also comments on the Holocaust in Slovakia, including the responsibility of the then leading political representatives for this tragedy. This chapter also analyses the attitude of the majority population to the so called Jewish Question as well as its moral shared responsibility for the Holocaust in Slovakia. In terms of expertise and professional backgrounds, the second school of thought represents a very diverse group. Its representatives usually call for 'the plurality of views' and diversity of interpretations of the given historical era. By doing so, they give the impression that they are looking to engage in an expert debate. Nevertheless, as experience has shown, their only aim is to proliferate their own beliefs or agenda. They predominantly focus on pointing out the significance of the existence of the first independent Slovak State for the modern history of Slovaks. In their work, statehood is clearly ascribed more importance than the nature of the regime, which ruled the Slovak State at the time. They intentionally overlook the fact that this regime was totalitarian and that it took active part in the genocide of a significant portion of its citizens. This school of thought has common features with the literature that either denies or belittles the Holocaust in Western Europe, the United States as well as many of the Arab states.

Today's politics of commemorating the Holocaust predominantly focus on the fate of the victims – the Jews, their discrimination, persecution and in many cases death. Other themes which are represented in this discourse are resistance and aid to the persecuted. The role of the majority, which created the 'environment of the Holocaust', has thus far been virtually ignored. Until today, the Slovak majority population's attitude towards the persecuted Jews has been largely absent from the current political and public discourse. An exception being the people who had actively helped rescue the victims of the regime and were awarded the Righteous Among the Nations Award. The author warns that the inconclusive and often vague stances and evaluations of this historical era

by politicians and religious authorities had an impact on how her Jewish as well as non-Jewish witnesses had recalled this era. For instance, in their recollections, some of the non-Jewish witnesses hint at or openly defend the priest and president of the wartime Slovak State, Jozef Tiso. At the same time, however, information provided by these interviewees helps undermine stereotypes about the Slovak State (still present in public discourse today) and, most importantly, they represent diverse experiences with the fascist regime and its impact on different groups of citizens.

In the third chapter, the author selects fragments of the testimonies of Jewish as well as non-Jewish respondents. In her analysis, Vrzigulová brings in different perspectives which help create a more holistic picture of the nature of pre-war coexistence, political changes and their impact on everyday life, anti-Semitic propaganda and anti-Jewish legislation, its local implementation, the process of deportations and the stories of local 'aggressors-perpetrators' (Aryanisers, members of the Hlinka Guards, bureaucrats), as well as of liberation and the return, or lack thereof, of Jewish neighbours to their homes. The author's key finding is: the Holocaust unfolded in front of the eyes of the Slovak public. The majority population saw, with their own eyes, the local manifestations of the Holocaust and was responsible for co-creating the environment these events took place in as well as the different stages of the Holocaust, which are described in detail by witnesses. Vrzigulová argues that, in Slovakia, Jews and non-Jews lived and to a large extent still live in what could be described as parallel worlds and that the current public discourse on the wartime Slovak State is a result of this separation. Recollecting the era of the Holocaust in Slovakia is not a pleasant exercise. Hence, when the Slovak majority recollects it rarely does so spontaneously or critically. Until today, a part of the Slovak population still ignores what non-Jews in most European countries (especially those which had not lived under communist domination) have already accepted: shared responsibility of non-Jews for the Holocaust, as well as for creating (actively or not) totalitarian regimes, which allowed and carried out this mass genocide. This realisation is particularly

important as the consequences of the Holocaust impact the society as a whole. Moreover, Jewish-majority relations in Slovakia have also been tainted by the experience of the Holocaust and the two totalitarian regimes (fascist and communist). Other issues stand out including questions related to, for instance, inter-generational communication and passing on one's historical experience, critical reflection of one's past, the role of elites, to name but a few. Vrzgulová is hopeful that such critical public debate on the Slovak Holocaust, with all its consequences which manifest themselves until today, is yet to come.

This book was completed in January 2016, several months before Slovakia's parliamentary elections, which saw the extremist right-wing political party, The People's Party Our Slovakia, enter the National Parliament. Its representatives openly profess their admiration for the wartime Slovak State president, Jozef Tiso, who was convicted and executed for war crimes in 1947. These developments have highlighted an important issue: how is it possible that almost one third of first-time voters (born and educated after 1989) voted for this political party? How did this happen and who responsible for this? Although answers to these questions are complex, Vrzgulova's book represents a partial answer to them.

LITERATÚRA

ASSMANN, A. (2007). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

ASSMANN, A. (2008). Canon and Archive. In: A. ERLI, A. NÜNNING (Ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Hand-book* (s. 96 – 108). Berlin and New York: De Gruyter

ASSMANN, J. (2001). *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.

ASSMANN, J. (2008). Communicative and Cultural Memory. In: A. ERLI, A. NÜNNING (Ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Hand-book* (s. 109 – 118). Berlin and New York: De Gruyter.

BAČOVÁ, V. (1997). O veľkých a malých konštrukciách identity. In: V. BAČOVÁ, Z. KUSÁ (zost.), *Identity meniacej sa spoločnosti* (s. 12 – 22). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

BARŠA, P. (2011). *Paměť a genocida*. Praha: Argo.

BERGER, P. L. (1991). *Pozvání do sociologie*. Praha: FMO.

BERTAUX, D. (1997). Transmission in Extreme Situations: Russian Families Expropriated by the October Revolution. In: D. BERTAUX, P. THOMPSON (Ed.), *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility* (s. 230 – 239). New York: McGraw-Hill Book Company.

BLAŠČÁK, F., GYARFÁŠOVÁ, O., HLAVINKA, J., VRZGULOVÁ, M.: Slovenský vojnový štát a holokaust v kolektívnej pamäti slovenskej spoločnosti. Správa z výskumu. Bratislava. 2013, 43 s.

BOURDIEU, P. (1998). *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

BUMOVÁ, I. (2000). Prejavy (in)tolerancie voči židovskej komunite v prostredí Dolného Kubína v rokoch 1918 – 1945. *Slovenský národopis*, 48(1), 53 – 82.

BUMOVÁ, I. (2008). Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: M. VRZGULOVÁ, D. RICHTEROVÁ (Ed.), *Holokaust ako morálny a historický problém v minulosti a súčasnosť* (s. 44 – 66). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

BUMOVÁ, I. (2010). Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953. In: M. VRZGULOVÁ, P. SALNER (Ed.), *Reflexie holokaustu* (s. 16 – 35). Bratislava: Zing Print.

BUMOVÁ, I. (2012). Židia – spoločnosť – politika (Slovensko 1945 – 1948). *Slovenský národopis*, 60(2), 165 – 174.

BÚTORA, M. (2012). Svedectvá o holokauste. In: M. VRZGULOVÁ, *Videli sme holokaust*. Druhé rozšírené vydanie (s. 9 – 29). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV.

BÚTORA, M., BÚTOROVÁ, Z. (1995). *Attitudes Towards Jews and the Holocaust in Independent Slovakia*. [Working Papers on Contemporary Anti-Semitism.] New York: The American Jewish Committee.

BÚTORA, M., BÚTOROVÁ, Z. (1992). Wariness Towards Jews as an Expression of Post-Communist Panic. *Czechoslovak Sociological Review*, 28(special issue, August), 92 – 106.

CROWNSHAW, R., LEYDESDORFF, S. (2008). Introduction to the Transaction Edition. In: L. PASSERINI (Ed.). *Memory and Totalitarianism*. Second printing (s. vii – xviii). New Brunswick (USA) and London (UK): Transactions Publishers.

ČARNOGURSKÝ, J. (1997). *Videné od Dunaja: výber z prejavov, článkov a rozhovorov*. Bratislava: Kalligram.

FERENCOVÁ, M., NOSKOVÁ, J. (2009). K otázke studia tematu paměti a města. In: M. FERENCOVÁ, J. NOSKOVÁ (Ed.) *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19. – 21. století* (s. 11 – 40). Brno a Bratislava: Etnologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., pracoviště Brno, Statutární město Brno, Archiv města Brna, Ústav etnológie SAV.

FIAMOVÁ, M. (2010). Arizácia židovského majetku na úrovni obce Zlaté Moravce. In: E. NIŽŇANSKÝ, J. HLAVINKA (Ed.), *Arizácie v regiónoch Slovenska* (s. 11 – 46). Bratislava: Ústav pamäti národa.

FRISCH, M. (1998). Oral History and Hard Times. In: R. PERKS, A. THOMSON (Ed.), *The Oral History Reader* (s. 29 – 37). London and New York: Routledge.

FOUCAULT, M. (2006). *Rád diskurzu*. (M. Marcelli, prekl.) Bratislava: Agora.

GRELE, R. J. (1985). Movement without Aim. Methodological and Theoretical Problems in Oral History. In: R. J. GRELE (Ed.), *Envelopes of Sound. The Art of Oral History*. Second Edition (s. 127 – 154). Chicago, Illinois: Precedent Publishing, Inc.

GYÁRFÁŠOVÁ, T. (2008). *Faktory intergeneračného prenosu židovskej identity na Slovensku*. [Bakalárska diplomová práca.] Brno: Masarykova univerzita.

HALBWACHS, M. (2010). *Kolektivní paměť*. Praha: SLON.

HAPALOVÁ, M. (2010). O smútku a hrdinstve (náčrt psychologické reflexie príbehov prvej generácie preživších holokaustu). In: M. VRZGULOVÁ, P. SALNER (Ed.), *Reflexie holokaustu* (s. 74 – 93). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu – Ústav etnológie SAV.

HILBERG R. (2002). *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933 – 1945*. Praha: Argo.

HLAVINKA, J. (2007). *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa.

HLAVINKA, J. (2011). *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. Forum Historiae, 5(2). Získané z <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf>.

JABLONICKÝ, J. (2000). *Podoby násilia*. (Zostavil a úvod napísal Norbert Kmeť.) Bratislava: Kalligram.

JABLONICKÝ J. (1998). O roz dvojenej historiografii. *Dilema*, 1998(9), 43 – 47.

JABLONICKÝ J. (1995). Spomienky a životopisy ľudáckych predstaviteľov publikované po roku 1989. *Historický časopis*, 43(2), 355 – 362.

JENKINS, R. (1998). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. 2. vydanie. London and New Dehli: Thousand Oaks and Sage.

JUDT, T. (2008). *Poválečná Evropa. Historie po roce 1945*. Praha: Slovart.

KAMENEC, I. (1991). *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa.

KAMENEC, I. (2005). Sedemdesiat tisíc Židov: Holokaust na Slovensku, jeho reflexie v literatúre a spoločnosti. In: *OS – Občianska spoločnosť*, 9(1 – 2), 14 – 22.

KAMENEC, I. (2012). Fenomén holokaustu a jeho poznávanie. In: M. VRZGULOVÁ (Ed.), *Videli sme holokaust* (s. 30 – 37). Bratislava: NMŠ.

KAMENEC, I. (2015). Vnútropolitický vývoj Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. In: K. HRADSKÁ, I. KAMENEC a kol., *Slovensko v 20. storočí*. (4. zväzok) *Slovenská republika 1939 – 1945*. 1. vydanie (s. 153 – 182). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

KILIÁNOVÁ, G. (2009). Bádanie o identite. In: G. KILIÁNOVÁ, E. KOWALSKÁ, E. KREKOVIČOVÁ (Ed.), *My a tí druhí v modernej spoločnosti* (s. 3 – 30). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

KILIÁNOVÁ, G. (1999). Kolektívna pamäť a konštrukcia identity. In: M. CSÁKY, E. MANNOVÁ (zost.), *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny* (s. 61 – 81). Bratislava: AEP.

KLAMKOVÁ, H. (2008). Edícia holokaust na Slovensku. *Český časopis historický*, 106(1), 137 – 142.

KRŠÁKOVÁ, D. (2007). Memoárová literatúra s témou holokaustu. In: J. HOLÝ, *Holokaust – šoa – zagłada v českej, slovenskej a poľskej literatúre* (s. 121 – 132). Praha: Karolinum.

KLEMENTOVÁ, E. (2009). *Postholokaustová židovská identita*. [Bakalárska diplomová práca.] Brno: Masarykova univerzita, FSS.

KUBÁTOVÁ, H. (2013). *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenskej spoločnosti k židovskej otázke 1938 – 1945*. Praha: Academia.

KUBÁTOVÁ, H., KRÁLOVÁ, K. (Ed.) (2016). *Návraty: Poválečná rekonštrukcia židovských komunit v zemích stredovýchodní, juhovýchodní a východní Evropy*. Praha: Karolinum.

KUBIŠOVÁ, Z. (2014). Kolektivní paměť a národní identity. In: N. MASLOWSKI, J. ŠUBRT, J. a kol., *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám* (s. 81 – 111). Praha: Karolinum.

LIPSCHER, L. (1992). *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Praha: Print-servis, Ostfond, Ústav pro soudobé dejiny ČSAV, Ofprint.

LIPTÁK L. (1960). Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom (1939 – 1945). Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

LIPTÁK, L. (1968). Slovensko v 20. storočí. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.

LIPTÁK, L. (1998). *Slovensko v 20. storočí*. 2. vydanie. Bratislava: Kalligram.

LIPTÁK, L. (1999). *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram.

LIPTÁK, L. (2008). *Nepre(tr)žité dejiny*. Bratislava: Q111.

LIPTÁK, L. (2011). *2217 dní. Slovensko v čase druhej svetovej vojny*. Bratislava: Kalligram.

MACKO, M. (2010). Arizácia židovského majetku v okrese Banská Štiavnica. In: E. NIŽŇANSKÝ, J. HLAVINKA (Ed.): *Arizácie v regiónoch Slovenska* (s. 86 – 109). Bratislava: Stimul.

NIŽŇANSKÝ, E. (2001). Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938 – 1945. *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89 – 104.

NIŽŇANSKÝ, E. (Ed.) (2005a). *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Univerzita Komenského.

NIŽŇANSKÝ, E. (2005b). Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu. In: *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989* (s. 191 – 206). Prešov: Univerzum.

NIŽŇANSKÝ, E. (2010). Arizácie v priesečníku vzťahov slovenskej majoritnej komunity a židovskej minority počas vojny. In: E. NIŽŇANSKÝ, J. HLAVINKA (Ed.), *Arizácie v regiónoch Slovenska* (s. 150 – 171). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta Katedra všeobecných dejín, Dokumentačné stredisko holokaustu.

NORA, P. (1998). Mezi pamětí a historií. Problematika míst. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd* (s. 7 – 31). Praha: CEFRES.

PAULOVÍČOVÁ, N. (2010). Protižidovské sankcie v hospodárskej sfére na úrovni mesta Hlohovec. In: E. NIŽŇANSKÝ, J. HLAVINKA (Ed.), *Arizácie v regiónoch Slovenska* (s. 110 – 149). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta Katedra všeobecných dejín, Dokumentačné stredisko holokaustu.

PASSERINI, L. (2008). Introduction. In: L. PASSERINI (Ed.), *Memory and Totalitarianism* (s. 1 – 19). Second printing. New Brunswick (USA) and London (UK): Transactions Publishers.

PETÖ, A. (Ed.) (2002). *To Look at Life through Women's Eyes: Women's Oral Histories from the Former Soviet Union*. New York: Open Society Institute.

RIESSMAN KOHLER, C. (2005). Narrative Analysis. In: N. KELLY et al., *Narrative, Memory and Everyday Life* (s. 1 – 7). Huddersfield: University of Huddersfield.

SALNER, P. (1995). Svedectvo tých, ktorí prežili holokaust. *Slovenský národopis*, 43(4), 445 – 460.

SALNER, P. (1997). *Prežili holokaust*. Bratislava: VEDA.

SALNER, P. (2000). *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing-Print.

SALNER, P. (2005). *Cesty k identite*. Bratislava: Zing-Print.

SLNEKOVÁ, V. (2010). *K osudom židovskej komunity v Trnave v rokoch 1938 – 1945*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.

SMELSER, N. J. (2004). Psychological Trauma and Cultural Trauma. In: J. ALEXANDER, R. EYERMAN, B. GIESEN, N. J. SMELSER, P. SZTOMPKA, *Cultural Trauma and Collective Identity* (s. 31 – 59). Berkeley: University of California Press.

SPERBER, D. (1996). *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*. Cambridge: Blackwell.

Stern, F. (2008). Antagonistic Memories: The Post-War Survival and Alienation of Jews and Germans. In: L. PASSERINI (Ed.): *Memory and Totalitarianism*. With new introduction by Selma Leydesdorff and Richard Crownshaw. Second printing (s. 21 – 44). London: Transactions Publishers.

SMELSER, N. J. (2004). Psychological Trauma and Cultural Trauma. In: J. ALEXANDER, R. EYERMAN, B. GIESEN, N. J. SMELSER, P. SZTOMPKA, *Cultural Trauma and Collective Identity* (s. 31 – 59). Berkeley: University of California Press.

ŠUŠA, I. (2009). *Holokaust v talianskej a slovenskej memoárovej literatúre*. Brno: Tribun EU.

TODOROV, T. (2012). Paměť před historií. *Cahiers du CEFRES*, N°13, Politika paměti, s. 34 – 40 (Ed. Françoise Mayer).

UHL, H. (2008). Memory Culture – Politics of History. Some Reflections on Memory and Society. In: S. WAHNLICH, B. LÁŠTIČOVÁ, A. FINDOR (Ed.), *Politics of Collective Memory: Cultural Patterns of Commemorative Practices in Post-war Europe (Cultural Patterns of Politics)* (s. 57 – 65). Berlin: LIT Verlag.

VANĚK, M. (2013). *Around the Globe. Rethinking Oral History with Its Protagonists*. Praha: Karolinum.

VANĚK, M., MÜCKE, P., PELIKÁNOVÁ, H. (2007). *Naslouchat hlasu paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

VANĚK, M. (2004). *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*.

Praha: Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (175 s.).

VAŠEČKA, M. (2006). Sociologický výskum antisemitizmu na Slovensku po roku 1989 v kritickej perspektíve. *Sociológia*, 38(4), 283 – 312.

VRZGULOVÁ, M. (1998). Židovskí živnostníci v období Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. (K problematike etnickej identity a jej meniacim sa významom v 1. polovici 20. storočia v meste Trenčín.) In: G. KILIÁNOVÁ (zost.), *Identita etnických spoločností. Výsledky etnologických výskumov* (s. 107 – 122). [Etnologické štúdie 5.] Bratislava: Ústav etnológie SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2000). Jewish Tradesmen and Craftsmen during the Slovak Republic Period 1939 – 1945. In: *Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research* (s. 105 – 120). Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences.

VRZGULOVÁ, M. (2001). Holokaust v meste. Jeden z modelov polarizácie. In: D. LUTHER, P. SALNER (Ed.), *Etnicita a mesto. Etnicita jako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí* (s. 141 – 156). Bratislava: Ústav etnológie SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2002). *Videli sme holokaust*. 1. vydanie. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, M. (2005). *We Saw the Holocaust*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, M. (2006). Návrat domov? (Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust.) In: P. SALNER (Ed.), *Židovská komunita po roku 1945* (s. 9 – 30). Bratislava: Ústav etnológie SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2007a). *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

VRZGULOVÁ, M. (2007b). Každodenný život židovských väzňov v nacistických koncentračných táboroch. In: E. NIŽŇANSKÝ (Ed.) *Z dejín holokaustu a jeho popierania. Acta historica Posoniensa VII* (s. 89 – 104). Bratislava: Stimul. FFUK, Katedra všeobecných dejín.

VRZGULOVÁ, M. (2010a). Židovsko-nežidovské vzťahy v životných príbehoch spojených s holokaustom. In: M. VRZGULOVÁ, P. SALNER (Ed.), *Reflexie holokaustu* (s. 113 – 140). Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, Ústav etnológie SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2010b). Židia na Slovensku po roku 1945: predstavy a realita. Prípad ukryvané deti. In: M. LUDVIKOVÁ, P. SALNER, B. SOUKUPOVÁ (Ed.): *Židovská menšina v Československa po druhej svetovej válce. Od osvobození k nové totalitě* (s. 122 – 130). Praha: Židovské múzeum v Praze.

VRZGULOVÁ, M. (2010c). *Oral history*. [Pre multikulti portál Nadácie Milana Šimečku publikované online] [cit. dňa 3. 8. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.multikulti.sk/studie/oral-history.html>>.

VRZGULOVÁ, M. (2011a). Holokaust v životných príbehoch žien. In: G. DUDEKOVÁ a kol.: *Na ceste k modernej žene: Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku* (s. 403 – 422). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2011b). Voices of the Persecuted and Slovak Collective Memory after 1989. Two Totalitarian Regimes in Biographical Reports. In: *Words and Silences*, 6(1), 83 – 91 [dostupné online][cit. dňa 3. 8. 2014]. <<http://wordsandsilences.org/index.php/ws/login?source=%2Findex.php%2Fws%2Farticle%2F-view%2F17%2F45>>.

VRZGULOVÁ, M. (2012a). *Videli sme holokaust* (2. rozšírené vydanie). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, M. (2012b). Interpreting Jewish – Non-Jewish Relations in Two Biographic Narratives. In: M. VRZGULOVÁ, J. HLAVINKA (Ed.): *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe* (s. 235 – 256). [The Research and Education about Holocaust in Central Europe.] Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu.

VRZGULOVÁ, M. (2013a). Vykročili sme. Historická pamäť a kritická reflexia minulosti. In: M. BÚTORA, Z. BÚTOROVÁ, M. KOLLÁR, G. MESEŽNIKOV (Ed.), *Odkiaľ a kam. Dvadsať rokov samostatnosti* (s. 173 – 181). Bratislava: Inštitút pre verejnú otázky, Kalligram.

VRZGULOVÁ, M. (2013b). Holokaust na Slovensku: perspektíva divákov. Vyrovnaní s minulosťou? In: A. BITUŠÍKOVÁ, D. LUTHER (Ed.), *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku IV.: spoločenská zmena a adaptácia* (s. 98 – 113). Banská Bystrica: Inštitút sociálnych

a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Bratislava: Ústav etnológie SAV.

VRZGULOVÁ, M. (2016). Osudy židov v spomienkach ich nežidovských susedov. Antisemitizmus – ľahostajnosť – konformizmus? In: H. KUBÁTOVÁ, M. VRZGULOVÁ (Ed.), *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku v 20. a 21. storočí* (s. 177 – 196). Praha: Karolinum.

VRZGULOVÁ, M. (2016). Memories of the Holocaust. Slovak Bystanders. In: H. KUBÁTOVÁ, J. LÁNIČEK (Ed.), *Jews and Gentiles in Eastern Europe During the Holocaust in History and Memory*. <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17504902.2016.1209841>

ZAVACKÁ, K. (2013). *Politické trestné činy pred Slovenským najvyšším súdom v rokoch 1939 – 1944*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.

Archívny materiál

Pamätný deň obetí holokaustu v monitoringu médií v období 1990 – 2012. [Výskumná správa projektu VEGA. č. 2/0069/11; 2013.] 230 s. Archív textov Ústavu etnológie SAV, inv. č. 1481.

Elektronické dokumenty:

Autorizovaný záznam zo zasadnutia 36. schôdze NR SR dňa 13. 9. 2000. [online] [cit. dňa 18. 3. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.psp.cz/eknih/1998nr/stenprot/036schuz/s036015.htm>>.

Bremeno Slovákov: Deportácie riadili naši starí rodičia. [online] [cit. dňa 10. 1. 2013]. Dostupné na internete: <<http://www.webnoviny.sk/slovensko/clanok/727641-bremeno-slovakov-deportacie-riadili-nasi-stari-rodicia/>>.

Gašparovič dal do pozornosti Maďarsko. [online] [cit. dňa 25. 8. 2011], dostupné na internete: <<http://www.aktuality.sk/clanok/192294/gasparovic-dal-do-pozoru-madarsko/>>.

Chronológia prístupového procesu SR do EÚ. [online] [cit. dňa 20. 1. 2016]. Dostupné na internete: <<http://www.nrsr.sk/web/?SectionId=17>>.

Kandidát Smeru na šéfa ÚPN Kalina: Tisa oslavovať nebudem. [online] [cit. dňa 20. 4. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/6676875/kandidat-smeru-na-sefa-upn-kalina-tisa-oslavovat-nebudem.html>>.

Kotleba – Ľudová strana naše Slovensko. Propagácia. [online] [cit. dňa 20. 3. 2016]. Dostupné na internete: <<http://www.naseslovensko.net/propagacia/>>

Legislatíva a financovanie Matice slovenskej. [online] [cit. dňa 2. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://old.culture.gov.sk/ministerstvo/financie/legislatva-a-financovanie-matice-slovenskej>>

Maticu slovenskú treba, keď sa vytráca mravnosť, avizuje Fico. [online] [cit. dňa 2. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.aktuality.sk/clanok/233923/maticu-slovensku-treba-ked-sa-vytraca-mravnost-avizuje-fico/>>.

Nacionalisti sa hotujú na 14. marca, verejnosť ožíva. [online] [cit. dňa 10. 11. 2015]. Dostupné na internete: <<http://aktualne.atlas.sk/nacionalisti-sa-hotuju-na-14-marca-verejnost-oziva/slovensko/spolocnost/>>.

Oficiálne výsledky parlamentných volieb 2016. [online] [cit. dňa 20. 3. 2016]. Dostupné na internete: <<http://www.etrend.sk/ekonomika/vysledky-parlamentnych-volieb-2016.html>>.

Oral history interviews of the Slovak Witnesses Documentation Project. [online] [cit. dňa 3. 8. 2014]. Dostupné na internete: <<http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50682>>.

Pochod za národ 14. Marca 2009! Pravdu obuškami neumlčte! [online] [cit. dňa 10. 11. 2015]. Dostupné na internete: <<https://pospolitost.wordpress.com/2009/03/15/pochod-za-narod-pravdu-obuskami-neumlcite/>>.

Podľa autorov pamätníka holokaustu v Bratislave má byť ich návrh osadený už koncom augusta `97. [online] [cit. dňa 22. 9. 2013]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/2070984/podla-autorov-pamatnika-holokaustu-v-bratislave-ma-byt-ich-navrh-osadeny-uz-koncom-augusta-97.html#ixzz34JeVNOEK>>.

Pochod za národ – 14. marec 2010 Bratislava. [online] [cit. dňa 10. 11. 2015]. Dostupné na internete: <<http://www.svornost.org/pochod-za-narod-14-marec-2010-bratislava/>>.

Pochod za samostatné Slovensko 2013. [online] [cit. dňa 10. 11. 2015]. Dostupné na internete: <<http://www.humanisti.sk/view.php?cislocianku=2013030028>>.

Pomník obetiam fašistických represálií. [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.najkrajisikraj.sk/pamiatky/banska-bystrica-pomnik-obetiam-fasisticky-ch-represalii-v-kremnicke/>>.

Procházka otvorene o voľbách do ÚPN. Kalina išiel dole, lebo nebol ľudák. [online] [cit. dňa 20. 4. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.topky.sk/cl/100535/1339162/Prochazka-otvorene-o-volbach-do-UPN--Kalina-isiel-dole--lebo-nebol-ludak->>.

Prvý slovenský pamätník holokaustu odhalia na budúci týždeň v Bratislave. [online] [cit. dňa 22. 9. 2013] Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/2059261/prvy-celoslovensky-pamatnik-holokaustu-odhalia-na-buduci-tyzden-v-bratislave.html#ixz-z34Je2wDqy>>.

Robert Fico na konferencii Matica slovenská v národných dejinách. [online] [cit. dňa 2. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.vlada.gov.sk/robert-fico-na-konferencii-matica-slovenska-v-narodnych-dejinach/>>.

Some Were Neighbors. Collaboration and Complicity in Holocaust. Dostupné na internete: <<http://somewereneighbors.ushmm.org>>.

Tieto vlády panovali na Slovensku od roku 1993. [online] [cit. dňa 7. 7. 2014]. Dostupné na internete: <http://www.webnoviny.sk/slovensko/tieto-vlady-panovali-na-slovensku-od-ro/475936-clanok.html?from=suggested_articles>.

Spoločné vyhlásenie predsedu KBS a predsedu UZŽNO (Ústredný Zväz Židovských Náboženských Obcí). [online] [cit. dňa 14. 04. 2016]. Dostupné na internete: <<https://www.tkkbs.sk/view.php?cislocclanku=20160314041>>.

Tragédiu slovenských židov si v Bratislave uctili desiatky ľudí. [online] [cit. dňa 3. 5. 2013]. Dostupné na internete: <<http://www.cas.sk/clanok/23040/tragediu-slovenskych-zidov-si-v-bratislave-uctili-desiatky-ludi.html>>.

U prvovoličov bodoval Kotleba, chyba môže byť v školstve. [online] [cit. dňa 20. 3. 2016]. Dostupné na internete: <<https://dennikn.sk/395832/prvovolicov-bodoval-kotleba-chyba-moze-byt-skolstve/>>.

Ústav pamäti národa – preambula zákona, ktorým bol zriadený. [online] [cit. dňa 2. 6. 2014]. Dostupná na internete: <<http://>>

www.upn.gov.sk/sk/o-ustave-pamati-naroda/>.

Vláda odsúdila Ďurčanského bustu v Rajci. [online] [cit. dňa 1. 7. 2011]. Dostupné na internete: <<http://www.sme.sk/c/5967340/vlada-odsudila-durcanskeho-bustu-v-rajci.html#ixzz1RM8SeVi4>>.

VEROVŠEK, P. (2007). *The Politics of Memory: A Conceptual Approach to the Study of Memory in Politics*. 30 s. [online] [cit. dňa 18. 3. 2014] Dostupné na internete: <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/conf_papers/Verovsek.pdf>.

VRZGULOVÁ, M. (2010). *Oral history*. Pre multikulti portál Nadácie Milana Šimečku publikované 2010c [online] [cit. dňa 3. 8. 2014]. Dostupné na internete: <http://www.multikulti.sk/studie/oral_history.html>.

Vyhlasenie Historického ústavu SAV k osobe Ferdinanda Ďurčanského. [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.jetotak.sk/editorial/vyhlasenie-historickeho-ustavu-sav-k-osobe-ferdinanda-durcanskeho>>.

Vyhlasenie Rady vlády SR pre ľudské práva z júna 2011. [online] [cit. dňa 1. 7. 2011]. Dostupné na internete: <<http://www.vlada.gov.sk/vyhlasenie-rady-vlady-sr-pre-ludske-prava-narodnostne-mensiny-a-rodovu-rovnost-k-odhaleniu-busty-ferdinandovi-durcanskemu-v-rajci/>>

Vyhlasenie Slovenskej národnej rady a vlády Slovenskej republiky k deportáciám Židov zo Slovenska. [online] [cit. dňa 7. 4. 2014]. Dostupné na internete: <http://www.nrsr.sk/web/Static/sk-SK/NRSR/Doc/v_k-deportaciam-zidov.htm>.

WAEHRENS, A. (2011). *Shared Memories? Politics of Memory and Holocaust. Remembrance in the European Parliament 1989 – 2009*. [Working Paper.] Danish Institute for International Studies. [online] [cit. dňa 18. 3. 2013] Dostupné na internete: <http://subweb.diiis.dk/graphics/Publications/WP2011/WP-2011-06_Anne-W%E6hrens_Shared%20memories_web.pdf>.

Základné pojmy spojené s holokaustom. [online] [cit. dňa 21. 1. 2016]. Dostupné na internete: <<http://www.holokaust.sk/zakladne-pojmy>>

Zoznam nadácií. [online] [cit. dňa 1. 6. 2014]. Dostupné na internete: <<http://www.nadacia.sk/zoznam-nadacii/>>.

9. september, deň obetí holokaustu. [online] [cit. dňa 30. 9. 2015]. Dostupné na internete: <<http://www.kroky.eu/2015/09/09/9-september-den-obeti-holokaustu/>>.

V edícií Etnologické štúdie doteraz vyšlo:

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 1

Folklore in the Identification Processes of Society. G. Kiliánová, E. Krekovičová (eds.) Bratislava: Ústav etnológie SAV, 1994. 165 s. ISBN 8085665328.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 2

Burlasová, Soňa: Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählieder. Zväzok 1. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. 225 s. ISBN 802240506X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 3

Burlasová, Soňa: Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählieder. Zväzok 2. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 227-441. ISBN 8022405094.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 4

Burlasová, Soňa: Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typenindex slowakischer Erzählieder. Zväzok 3. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Vydavateľstvo VEDA – Ústav etnológie SAV, 1998. S. 445-682. ISBN 8022405124.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 5

Identita etnických spoločností. Výsledky etnologických výskumov. G. Kiliánová (ed.) Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 1998. 128 s. ISBN 8088908035.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 6

Dekoratívny prejav – tradícia a súčasnosť. O. Danglová, J. Zajonc (zost.). Bratislava: VEDA, 1998. 179 s. ISBN 802240523X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 7

Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research. G. Kiliánová, E. Riečanská (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – SAP-Slovak Academic Press, spol. s. r. o., 2000. 164 s. ISBN 8088908728.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 8

Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe. The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Písecký-ARM 333, 2003. 143 s. ISBN 8089069096.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 9

Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21th Century: Reflections and Trends. G. Kiliánová, K. Köstlin, R. Stoličná (eds.). Etnologické štúdie 9 and Veröffentlichungen Euroäische Ethnologie 24. Bratislava – Wien: Ústav etnológie SAV – Institut für Europäische Ethnologie, Universität Wien, 2004. 229 s. ISBN 3902029102.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 10

Slavistická folkloristika na rázcestí. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Tomáš Písecký-ARM 333, 2003. 116 s. ISBN 808906910X.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 11

Beňušková, Zuzana: Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy

v lokálnom spoločenstve. Bratislava – Dolný Oháj: Ústav etnológie SAV – MERKUR, 2004. 198 s. ISBN 8096916351.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 12

Folklor v kontextoch. Zborník príspevkov k jubileu Doc. PhDr. Lubice Droppovej, CSc. H. Hlôšková (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FFUK – Národopisná spoločnosť Slovenska, 2005. 215 s. ISBN 8088997208.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 13

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I., II. Z. Profantová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV – Ústav pamäti národa – Tomáš Písecký-ARM 333, 2005. I. – 283 s. ISBN 8089069134; II. – 193 s. ISBN 8089069142.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 14

Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Z. Profantová (ed.) Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2007. 207 s. ISBN 9788088997412.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 15

Od folklórneho textu ku kontextu. Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej, CSc. E. Krekovičová, J. Pospíšilová (eds.). Bratislava – Brno: Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR, 2006. 214 s. ISBN 8096942743.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 16

Slavkovský, Peter: Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe. Bratislava: Veda, 2009. 216 s. ISBN 9788022410861.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 17

Slavkovský, Peter: Svet roľníka. Agrárna kultúra Slovenska ako predmet etnografického výskumu. Bratislava: Veda, 2011. 135 s. ISBN 9788022412056.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 18

Slavkovský, Peter: Slovenská etnografia (kompéndium dejín vedného odboru). Bratislava: Veda, 2012. 127 s. ISBN 9788022412797.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 19

Slavkovský, Peter: S nošou za industrializáciou krajiny. Tradičné podoby dopravy na slovenskom vidieku. Bratislava: Veda, Ústav etnológie SAV, 2014. 128 s. ISBN 9788022413985.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 20

Vanovičová, Zora: Autorita symbolu. E. Krekovičová (ed.). Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 119 s. ISBN 9788097097523.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 21

Popelková, Katarína a kolektív: Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku? Bratislava: Ústav etnológie SAV 2014. 320 s. ISBN 9788097097530.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 22

Burlasová, Soňa: Naratívne piesne o zbojníkoch. Príspevok k porovnávaciemu štúdiu. Bratislava: Ústav etnológie SAV 2015. 118 s. ISBN 9788097097547.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 23

Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. T. Podolinská, T. Hrustič (eds.). Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2015. 600 s. ISBN 9788022414135.

ETNOLOGICKÉ ŠTÚDIE 24

Salner, Peter: Židia na Slovensku po roku 1945 (Komunita medzi vierou a realitou). Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA SAV 2016. 216 s. ISBN 978-82-224-1510-1

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.

NEVYROZPRÁVANÉ SUSEDSKÉ HISTÓRIE

Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív

Jazyková korektúra: © Katarína Rybanská

Preklad: © Daniela Richterová

Autor ilustrácií: © SHOOTY

Grafický dizajn: © MONMART, s. r. o

Prvé slovenské vydanie

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho súhlasu autora a vydavateľa.

Vydal Ústav etnológie SAV v rámci edície Etnologické štúdie ako svoju 25. publikáciu a VEDA, Vydavateľstvo SAV ako svoju 4226 publikáciu.

Vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava www.veda.sav.sk

ISBN: 978-80-224-1542-2

